

Concessions, aprisions i emfiteusis: la formació de la propietat territorial al delta de l'Ebre (s. XII-segle XIX)¹

Emeteri Fabregat Galcerà

Professor d'Institut a les Terres de l'Ebre

En aquest treball analitzarem el procés de formació de la propietat de la terra al delta de l'Ebre entre 1148, moment en el qual el territori fou incorporat a la Catalunya comtal, i la segona meitat del segle XIX, quan s'hi introduí el conreu de l'arròs.² Per a aquest recorregut cal tenir presents les condicions naturals, econòmiques, demogràfiques i socials que predominaren al llarg d'aquest període.

Pel que fa a les condicions naturals, cal dir que l'existència del Delta es remunta a fa quatre o cinc mil·lennis, quan després de la darrera glaciació s'estabilitzà del nivell del mar. A partir d'aquest fet sempre hi ha hagut un delta a la desembocadura de l'Ebre, encara que subjecte a importants canvis morfològics relacionats amb la progressió i regressió de les desembocadures que s'han anat succeint.³ Així mateix, el fet que el Delta estigui situat sobre una capa freàtica hipersalina,⁴ ha fet, llavors i ara, que amb excepció de les motes —els levees del costat del riu— i les tores i els muntells —restes de dipòsits fluvials aïllats o d'antigues dunes—, els sòls fossin massa salats com per a permetre'n l'ús agrícola sense un reg intens, cosa que només s'aconseguí amb el conreu de l'arròs.

Econòmicament, la impossibilitat d'usar agrícolament les terres del Delta féu que les activitats se centressin en els recursos naturals: sosa, pastures, pesca o sal entre altres. De meitat del segle XII al segle XIV aquests recursos, de titularitat comunal i accés obert, foren explotats lliurement pels habitants del territori. Al segle XIV s'intensificà la producció de sal, privatitzada llavors a favor d'un sector burgès tortosí que invertí en la construcció de salines industrials, i també la pesca, cedida a la confraria de pescadors de Ribera que regulà l'activitat per garantir l'accés al recurs de tots els seus membres i evitar-ne l'esgotament. Al segle XVIII l'augment de la demanda de sosa, motivada pels seus usos industrials (producció de sabó i vidre entre altres), provocà una carrera per reservar-se'n l'explotació en exclusiva.⁵

1. Professor d'Institut, Efabreg5@xtec.net. Aquest text forma part del projecte d'investigació NISAL SEJ2007-60845, finançat pel *Ministerio de Educación y Ciencia*, i resumeix una part del capítol de la meua tesi sobre la colonització agrícola del delta de l'Ebre, en procés d'elaboració.

2. Per a la introducció de l'arròs veg. Fabregat (2006a; 2008b: 153-156; 2008c).

3. Maldonado (1972); Canicio & Ibáñez (1990); Ibáñez (1997).

4. Bayó & Custodio & Loaso (1997).

5. Fabregat (2008b: 147).

Fins al segle XVIII al Delta no hi hagueren nuclis d'hàbitat permanent. Fou a la primera meitat d'aquest segle que s'instal·laren els primers colons a les motes en les quals disposaven d'unes poques terres agrícoles —l'altura atenuava la salinització del sòl—, i d'aigua dolça per a ús de boca i per a reg obtinguda del riu. Llavors s'inicià la colonització agrícola d'aquests espais amb una incipient agricultura de secà —cereals i barrella—; a la primera meitat del segle XIX hi hagué una certa intensificació amb l'ampliació del regadiu a partir dels pous de cava.⁶

Al llarg de gairebé tot aquest període predominà una societat que, en contraposició a la situació posterior, podem denominar com a tradicional i en la qual, des d'un principi, al costat dels elements més poderosos hi hagué un important grup popular, format pels pobladors del territori, amb els seus propis drets i interessos sobre la terra i els recursos naturals. El marc institucional i ideològic que regulà aquesta societat es formà en plena època medieval i es mantingué en vigor fins la revolució liberal. Això no vol dir que no es modifiquessin alguns aspectes d'aquella regulació, sinó que els principis bàsics mai no es posaren en dubte. Així, encara al segle XIX els elements populars s'aferraven a uns drets l'origen dels quals feien remuntar a Ramon Berenguer IV i estaven recollits, segons deien, a la carta de població (1149) i al codi de *Les Costums* (1270's).⁷

La formació del marc institucional regulador de la propietat (1148-1299)

El marc institucional que regulà la propietat a la regió de Tortosa (i al Delta) fins la revolució liberal es formà a partir del 1148 amb el repartiment del botí territorial que seguí l'ocupació cristiana del territori —un episodi dintre del qual s'ha de situar la carta de població—, i es recollí per escrits a *Les Costums de Tortosa*. Efectivament, després que un heterogeni exèrcit cristià comanat per Ramon Berenguer IV ocupés Tortosa, el comte repartí el botí entre aquells que havien col·laborat en la campanya.⁸ En aquest moment no s'imposà completament l'orde feudal, ja que si bé hi hagué importants donacions territorials a favor de destacats membres i institucions d'aquest grup, els elements populars, gràcies a la seva capacitat d'acció, reberen terres, cases, i, amb la carta de població, uns drets col·lectius que els garantia la supervivència com a grup.⁹

Amb el repartiment territorial es formà una estructura de la propietat de la terra i dels recursos naturals —dos aspectes difícils de discernir en aquell moment—, en la qual podem distingir tres tipus de propietat:

1/ Grans propietats territorials, donades particularment a destacats membres de l'orde feudal, situades a les muntanyes altes i, pel que aquí ens interessa, a la zona de contacte entre les terres al·luvials del costat de l'Ebre, inclòs el Delta, i les garrigues de l'interior.

6. Veg. aspectes demogràfics a Fabregat (2002; 2004); la colonització agrícola a Fabregat (2008b: 148-153; 2008c). Un pou de cava era un pou de sínia que no prenia l'aigua de la capa freàtica sinó del riu a través d'una rasa que hi comunicava el seu fons (Fabregat, 2007: 239; 2008b: 152).

7. La carta de població (30.nov. 1149) té un antecedent no datat però que es pot situar poc abans de l'ocupació de la ciutat (30-des.-1148) (Fabregat, 2006b: 50-52); El textos han estat publicats per Font i Rius (1969: docs. 68 i 75). Per a les Costums, veg. edicions d'Oliver (1881) i Macip (1996).

8. Per a la campanya militar i els antecedents veg. Virgili (2001, 32-72) i Salrach (1980, 260-272).

2/ Propietats petites i mitjanes, adjudicades també particularment als elements populars per tal que tinguessin els mitjans de subsistència necessaris per a poblar el territori —anaren acompanyades de cases a la ciutat—, situades a l'estreta franja de terres al·luvials distribuïdes a costat i costat del riu, entre Xerta-Tivenys i Amposta-la Pedrera, una zona en la qual a partir del 1341, la ciutat prohibí determinats usos ramaders per protegir l'activitat agrícola.¹⁰

3/ La propietat territorial comunal, cedida col·lectivament a tots els habitants de Tortosa tant presents com futurs; comprenia les terres no adjudicades a ningú i estava formada per les garrigues de les planes i de la muntanya mitjana i per les terres al·luvials del Delta del moment.

Aquesta estructura es completà amb la cessió dels recursos naturals sobre els quals també s'establí una propietat comunal, els quals es podien obtenir tant a les terres comunals com, en determinades condicions, a les terres privades no conreades.¹¹

Inicialment no es distingí entre els diferents tipus de terres comunals. A *Les Costums*, però, es diferencià entre les del Delta i les de la resta del territori. Així, el costum 1-1-8 recollí la plena llibertat d'ús dels recursos naturals a qualsevol lloc del territori menys als “*laurats*” —sinònim de terres treballades, amb collita o sense—, però exceptuà d'aquesta limitació “*les honors que són d'Amposta a avayl* [es refereix al Delta], *en els quals poden entrar, si sembrada no és*”.¹² És a dir, a la major part del territori tortosí es donà preferència a les activitats agrícoles —més intensives i, per tant, amb uns majors rendiments—, sobre l'explotació dels recursos naturals i es protegien les zones agrícoles, tant si tenien collita com si estaven en guaret; en canvi, al Delta només es protegien les collites i no els espais agrícoles.

La divisió de la terra en diferents grups no fou capriciosa sinó que respongué a diferents motius. Edafològicament la terra privatitzada era majoritàriament de tipus al·luvial, l'única apta per a la producció de cereals. En canvi, les terres comunals eren o massa pedregoses i poc profundes per a aquest conreu —les garrigues—, o massa salades per a qualsevol producció agrícola —el Delta.¹³ Aquí, però, una inundació podia fer disminuir l'altura de la capa freàtica i dulcificar els sòls, amb la qual cosa, mentre no passava l'efecte de la riuada i les terres esdevien un altre cop salades, era possible a les motes i les tores més elevades una agricultura temporal, que no s'ha de veure com un símptoma d'endarreriment sinó com una adaptació a unes condicions edafològiques particulars.¹⁴

L'estructura de la propietat també s'ajustà a una baixa pressió demogràfica, amb un volum de població que, per a tota la regió de Tortosa, fins al 1700 no sobrepassà els 11.000 habitants (<7 hab./km²), així com a una demanda escassa dels productes que es podien obtenir als comunals, situació que es mantingué amb pocs canvis fins el segle XVIII. Fou llavors quan

9. Partidari d'un repartiment exclusivament feudal és Virgili (2001). Una posició parcialment contrària a Fabregat (2006b). Veg. les opinions més tradicionals de Font (1953) i Macip (1984).

10. ACBE, FMT, Establiments, 2, 45r-45v. L'ordenament fou publicat altres vegades.

11. Fabregat (2006b: 44-60).

12. Macip (1996: 9).

13. Per a les característiques del sòl de la regió de l'Ebre veg. Cobertera (1986: 90-147).

14. Dos exemples d'aquesta agricultura es produïren després de les riudes de 1617 i 1787. Veg. el seu ús a l'època medieval a Slicher (1974: 84-85).

els estímuls arribats del mercat, amb la demanda d'oli i de sosa, dos productes adaptats respectivament a les condicions naturals de les garrigues i del Delta, possibilitaren la seva colonització agrícola i un creixement demogràfic important i sostingut, dels més intensos de Catalunya, de tal manera que a la regió de Tortosa ja hi havia, el 1787, uns 30.500 habitants (18 hab./km²) i a final del segle XIX gairebé 79.400 (46 hab./km²).¹⁵

L'aprisió pagesa

Una de les figures més peculiars del marc institucional tradicional de Tortosa fou l'aprisió pagesa, que consistia en privatitzar un tros de comunals erms, habitualment de dimensions menudes o mitjanes, a través del seu conreu.¹⁶ La seva principal peculiaritat no era tant la figura en si, que existí a altres llocs de Catalunya i de la Península en plena època medieval,¹⁷ com la seva pervivència fins al segle XIX.

A Tortosa l'aprisió fou introduïda pels repobladors cristians arribats a partir del 1148. La seva base jurídica es trobava en la carta de població, tot i que en aquest document no s'hi féu cap referència explícita, més enllà de la cessió dels comunals.¹⁸ Aquesta donació, però, no implicà una cessió de la propietat sinó més bé la transferència d'un dret d'ús a favor dels pobladors, presents i futurs, del territori. És en aquest sentit que cal entendre l'opinió mantinguda encara a final del segle XVIII segons la qual les terres comunals "*no pertenecen al Común de esta ciudad, no son tampoco terrenos bacantes sino propios de los moradores de ella y su término, por baverselos concedido así el Conde Conquistador*".¹⁹

Encara que a Tortosa es pot rastrejar la pràctica de l'aprisió des de la dècada de 1150, les primeres referències concretes es troben a les sentències de Pere el Catòlic (1199) i de Jaume I (1228), que confirmaren que els habitants de Tortosa no havien de pagar cap tasca per les terres que treballaven a les "muntanyes", és a dir apriades als comunals.²⁰ La primera formulació jurídica es troba a la sentència arbitral de Flix (1241), en la qual es reconegué la plena propietat

15. Fabregat (2002).

16. Veg. una primera aproximació a aquesta pràctica a Tortosa a Fabregat (1996).

17. L'aprisió es fonamentà en una llei visigòtica aprovada per Khindasvint a meitat segle VII, segons la qual totes les terres ermes pertanyien al fisc, és a dir al rei, el qual podia donar-les en recompensa als seus fidels; ara bé, mentre això no succeïa, podien ser apriades (Salrach, 1990: 136). A la Septimània i al nord de Catalunya alguns diplomes carolingis reconegueren l'aprisió, realitzada habitualment per famílies pageses d'hispanos de manera individual i espontània, sense intervenció de les autoritats. A Catalunya la pràctica s'introduí amb l'expansió franca de final del segle VIII, tal com es pot deduir de la capitular atorgada el 780 per Carlemany als refugiats hispanos, restituïda per Abadal (1952: 413 i 424) i dels nombrosos documents de l'època que en testimonien la seva pràctica (Salrach, 1990). El resultat d'aquestes apriacions fou una estructura de la propietat amb predomini de les petites parcel·les, encara que l'evolució posterior dugué a una concentració a favor dels més poderosos (Bonassie, 1979, I: 188-211; Salrach, 1990: 143-150; 1992: 11-29; 2004b).

18. Amb la carta de població les terres ermes integrades per conquesta en el patrimoni comtal se cediren als pobladors del nou territori com a comunals. D'aquesta manera, i a l'igual que a altres llocs de Catalunya, es conjugà la tradició goda de l'aprisió amb el costum franc segons el qual la terra del fisc "*no se l'apropiava ningú, sinó era donada per la potestat pública*" (Salrach, 2004a: 16).

19. ACBE, FMT, Cartes, 51, 18-2-1780. Una situació similar a les comunitats pageses del s. X que no posseïen els béns comunals com una propietat sinó com una possessió (Salrach, 2004b: 509).

20. Fabregat, (2006b: 60-104).

privada de les terres que havien estat donades particularment pels monarques i, també, la de les terres aprisiades.²¹ La regulació definitiva, que seguí els aspectes bàsics de Flix, es féu al costum 1-1-6, segons el qual *“Han los ciutadans e ls babitadors de la ciutat e del terme franquea que les terres ermes poden cultivar e laurar sens embrach e sens servei que no són tenguts a negú a fer. E poden vendre e alienar ab frontera de la terra berma d’una peyra gitadora d’un liura, e fer se d’aquén, totes lurs volentats en tot o en partida, ab entrades e ab eixides, e ab afrontacions. Exceptats los lochs de què ja antigament són estades feytes donacions de princep”*.²² Per arribar a aquesta redacció calgué un llarg conflicte, violent de vegades, entre la senyoria de la ciutat, administrada pel Temple, i els habitants de Tortosa, al llarg del qual es posaren en dubte uns usos comunals que limitaven l’obtenció de rendes senyorials, encara que segurament fou l’aprisió l’element més conflictiu i amb més capacitat mobilitzadora per a les dues parts enfrontades.²³ Posteriorment, els ordenaments aprovats per la ciutat regularen aspectes que no havien quedat prou especificats, com ara el temps que es conservava una aprisió com a propietat privada sense conreu efectiu —p. ex., a Tortosa (1343) i Amposta (1493) es fixà en tres anys— o la superfície mínima que havia de tenir un primer senyal —a Amposta es fixà que el “boygó” (superfície inicialment aprisiada) havia de tenir “un jornal de bèsties”—,²⁴ tot per evitar els conflictes amb altres aprisiadors o amb les activitats ramaderes.

El funcionament de l’aprisió era molt senzill. Consistia en senyalar un tros comunal erm, desmuntar-lo i posar-lo en conreu amb qualsevol cultiu, amb la qual cosa se n’obtenia de manera immediata la privatització.²⁵ Segons una descripció referida a l’alta edat mitjana, *“lorsqu’un paysan défricheur arrive sur un terrain inculte, il marque le périmètre de son aprisio dans le sol avec son araire, et fixe o place pierres ou pieux [...] pour mieux signaler se limites [...]”. Après, avec ses propres mains, l’aprisionaire laboure la terre vacante et l’arrache a sa condition pour la mètre en culture [...] la continuité dans le labourage du terrain défriché est essentiel pour que le terrain, qui jadis était vague et sans propriétaire particulier, devienne la propriété du défricheur”*.²⁶ Segons una descripció recollida oralment al Delta a final del segle XX, els aprisiadors de *“les terres que encara no tenien propietari”*, després de triar el lloc i senyalar el camí pels erms, marcaven el tros escollit *“enrotllant un manoll de brossa [...] caminaven en línia recta [...] comptant amb exactitud les passes que ells ja havien calculat que tindria [la parcel·la], i, a l’últim pas, tornaven a fer un altre nus [...] llavors donaven una volta de 90 grau”* i seguien així fins a marcar els *“quatre costats d’un quadrat més o menys ben traçat”*; un cop realitzats aquests senyals provisionals, es posaven als angles *“les quatre pedres cantonals”*, ja que *“fins que una parcel·la no era fitada adequadament, cap treball que es portés a terme dintre no era valorat [...] en canvi, un cop ja estaven les esmentades pedres ben posades, sabien del cert que cap home de la Ribera, ni el més bragat, no s’atrevia a posar els peus al tros”*; després es desermava manualment amb la falç i l’aixada; un cop desermat

21. Veg. la sentència a Oliver (1881, IV: 494).

22. Macip (1996: 8).

23. Fabregat (2006b: 74-145).

24. ACBE, FMT, Establiments, 4, 143v; 12: 54r.

25. A Tortosa no s’exigí cap termini per a la privatització, tal com indica Bonassie (1979, I: 179-182; 1990: 15-16), segons el qual calia que passessin trenta anys per a culminar el procés.

26. Salrach (1990: 135-136).

podien “*ampliar la finca per totes les parts on limitava, sempre que estes no es trobessen fitades per algun altre pages*”.²⁷

En principi les terres s’extreien dels comunals amb el conreu, però hi retornaven si es deixaven ermar de nou. Des d’aquest punt de vista l’aprisió no era res més que un dret d’ús, similar al d’altres usos comunals. Aquest aspecte es modificà a principi del segle XVI quan la sentència del Mas d’Avall (1625) reconegué que si bé les “*tierras hiermas que estaban en aquel estado cuando se Conquistó Tortosa, fuesen Comunes, no lo eran las que habiendo sido puestas en cultivo en virtud de dichas leyes, bavian pasado a estar saladas, que no eran ya aptas para Trigo y sólo servían para dar sosa a sus dueños y como tales quedaban propias de los mismos*”.²⁸ És a dir, s’acceptà que les terres aprisiades, i per tant conreades, que tornaven a quedar ermes, seguien sent propietat privada. Aquesta modificació es féu pensant en les terres deltaïques que depenent de si una riuada les endolcia o no, eren conreades i deixades ermar successivament, i es convertí en l’origen d’algunes grans propietats situades al primer tram deltaic, com ara el Mas d’Avall (498 ha el 1901), la Puntagrossa o la Teulada (322 ha el 1897).²⁹

El 1776, a causa del creixement demogràfic del segle XVIII i de la demanda de determinats productes, com ara sosa i l’oli, hi hagué una autèntica carrera per privatitzar els comunals, cosa que féu que alguns particulars s’apropriessin, amb l’excusa formal de l’aprisió, de grans extensions de terres que després no posaven en conreu. Per evitar aquest abús, la municipalitat tortosina dictà un ban pel qual limità la superfície màxima aprisiabile a 20 jornals (4,4 ha), fixà un termini de sis anys per a rompre completament el tros senyalat i prohibí la seva ampliació fins que no s’hagués completat la transformació.³⁰ Encara que no sembla que el ban fos totalment respectat, el cert és que el 1843 l’ajuntament tortosí el tornà a publicar.³¹

Aportar exemples concrets de l’aprisió és difícil, ja que depenia completament de la iniciativa individual i no requeria cap tipus d’intervenció administrativa. Tot i això en presentarem alguns que mostren la seva pervivència al Delta fins la segona meitat del segle XIX. El primer és la manifestació signada, el 1715, per trenta-dos veïns de Tortosa que deien que “*a más de veinte y dos años con poca diferencia que nos ballamos en posesión de diferentes tierras que hemos reducido a cultura [a la Puntagrossa] en virtud de Privilegio que tenían los Comunes de esta Ciudad del Conde Don Raymundo Berenguer conquistador que fue de ella de las armas agarenas que concedió a los Comunes y Ciudadanos de esta Ciudad para que pudieran tomar la tierra Campa e inculta y reducirla a Cultura*”.³²

A la dècada de 1780 Floridablanca intentà repartir les terres ermes situades sota la zona d’influència d’uns canals projectats per a unir l’Ebre amb les badies dels Alfacs i del Fangar, proposta que, com veurem, incidí en les grans propietats i en el Reial Patrimoni.³³ Pel que fa a l’aprisió, la proposta amenaçà la seva continuïtat, per la qual cosa la ciutat decidí actuar

27. Salvadó (1991, 50-52).

28. ACBE, Fons Jordà (sense classificar), carpeta 13, sentència del Mas d’Avall, fol. 9.

29. ACBE, Fons marquès de Bellet (sense classificar), c. 14, doc. 25; FNT, 2.441, e. 21.

30. Foguet & Foguet (1912: 26-27).

31. ACBE, FNT, Not. Arévalo, 1844: 458v.

32. ACA, Batllia, Processos Moderns, 1715, 3G: 1.

33. Per al projecte de canal veg. Fabregat & Vidal (2007: 27-32).

en defensa d'un dret que, segons es deia, "*facilita la Población, pues el que por este medio desmonta algún terreno, se hace Dueño absoluto y alodial de él sin prestación de canon ni otro derecho de enfiteusis, lo que sin duda ha animado a estos vezinos a poner en cultivo con afán laborioso desta parte de pocos años las dilatadas y excesivas porciones de terreno Común*".³⁴ Paral·lelament, els gremis de pagesos es queixaren "*que no se les guardaban los fueros de Población en virtud de los quales, les era permitido el romper las tierras valdías, y hacerlas suyas en el cultivo, mientras lo continuasen*".³⁵ Davant les protestes, Floridablanca hagué d'acceptar, després d'una enquesta, "*ser cierto que el Príncipe Conquistador don Ramón Berenguer por la carta de población hizo donación [...] que cualquiera vecino que rompiese algunas tierras valdías las biciese suyas para sí y sus sucesores sin ponerle gravamen alguno, pero dejándolas de cultivar perdiese su derecho*".³⁶ Finalment, quan el 1795 se suspengué l'actuació i es dictaren una sèrie de normes per resoldre els plets provocats per aquesta intervenció, es manà que "*por ningún pretexto ni motivo se altere ni quebrante el permiso y facultad que concede a todos sus Vecinos Pobladores presentes y futuros de la Ciudad de Tortosa, su fuero y Carta de Población y Costumbres escritas de romper y cultivar los terrenos yermos o incultos de su término, y de hacerlos y de conservarlos de su pertenencia y Dominio por esta medio y con el libre y absoluto poder para enajenarlos, con la misma condición y pena de quedar bacantes en el caso de dejarlos incultos, excepto únicamente aquellos terrenos de que ya estaban hechas donaciones por los Señores Reyes anteriores a dicha Carta y fuero de Población*".³⁷ Sorprenen que aquesta disposició emanada de les més altes instàncies de l'estat il·lustrat tingués uns fragments que gairebé eren una traducció literal de la regulació medieval.

Al segle XIX es mantingué la pràctica de l'aprisió, encara que afectada per la crisi pròpia de l'antic règim. El 1815, l'ajuntament d'Amposta manifestava que "*todos los vecinos de Amposta y cada uno en particular tiene el particular privilegio de desmontar terrenos incultos y hacerlos suyos libre y francamente sin retribución de censo ni otra prestación*",³⁸ un dret que se seguí usant fins la dècada de 1860 sobre superfícies petites i mitjanes.³⁹ Paral·lelament el mateix ajuntament repartí alguns comunals, habitualment en parcel·les de gran extensió.⁴⁰ En la nostra opinió el sistema serví per a què els elements més destacats de la població, els quals fins llavors havien usat de l'aprisió, es fessin amb la propietat d'una part un cop comprengueren que no es mantindria l'aprisió i que els comunals desapareixerien irremeiablement.

Algunes aprisions, usades d'una manera buida, sense posar les terres en conreu, permeteren l'apropiació de grans extensions de comunals. El 1872 Dolores de la Helguera inscrigué al registre de la propietat 968 ha sobre les quals no tenia cap títol de propietat i que, segons

34. ACBE, FMT, Cartes, 51, 18-2-1780.

35. R.O. 23-2-1782. Arxiu de la Granadella (sense classificar); ACBE, F. Jordà (sense classificar), c. 14.

36. Íd. nota anterior.

37. Biblioteca de Catalunya, ms. 3.306/13, 331v-332r (còpia impresa); ACBE, F. Jordà c. XIV, (sense classificar). Reproduïda fotogràficament a partir d'una còpia manuscrita a Pitarch (1993).

38. ACBE, FMT, r. 5.067 i 5.068.

39. Veg., p. ex., ACBE, FNT, Not. Ventosa, 1858: e. 31; 1860: 1861, e. 172; e. 42; Ventosa, 1866: 202.

40. Veg. ACBE, FNT, Not. Ventosa, 1858: e. 36; AHT, RHT, 6, Amposta: 30; 28; 74 (índex); 82 (índex); 6, Amposta: 6; 7; 3, Amposta: 17.

deia, li pertanyien per “*haberlos roturado y desmontado a sus expensas, en fuerza [...] de la facultad que tienen los vecinos moradores de esta población según la Carta Puebla y Costumbres escritas de la Ciudad de Tortosa*”.⁴¹ Poc abans, el 1870, el Dr. Bertomeu Robert, futur líder del catalanisme polític, demanà al Reial Patrimoni l'establiment de 100 ha a la Cava les quals, “*de la mejor buena fe y creyendo ser comunales [...] redujo a cultivo*” mentre era veí de Xerta. Encara que es repetia mecànicament que les terres estaven conreades, per la seva ubicació, en ple centre de l'hemidelta esquerre, sabem que això era impossible.

Una peculiaritat del Delta foren els aprisions col·lectives, amb les quals un grup de veïns s'apropià conjuntament d'un tros de comunals, hi féu col·lectivament les obres de desguàs imprescindibles i es repartí després les terres per a conrear-les individualment. El resultat habitual fou la formació de petites propietats. Un exemple pot ser l'associació, el 1861, de vuit individus per defensar la propietat d'unes terres que “*de común acuerdo y consentimiento han procedido al desmonte de una porción de jornales de los terrenos incultos y comunales en número de unos cuarenta y un jornales próximamente de los cuales veinticinco están en la actualidad sembrados de arroz y los restantes cultivados*”.⁴² També l'acord signat el 1865 amb el mateix objectiu per tretze pagesos que “*habiendo desmontado mancomunadamente de algún tiempo acá una porción de tierra situada en le término de esta villa de Amposta i partida de la Bassa Rasa; si bien con la correspondiente separación para cada uno [...] teniendo cada uno deslindada su porción de tierra*”.⁴³ En definitiva, tot just quan s'introduïa el conreu de l'arròs no només s'utilitzava l'aprisió col·lectiva sinó que fins i tot és possible que hagués rebut un cert impuls.

L'aprisió col·lectiva més important la protagonitzà, el 1844, un grup de veïns de Tortosa que demanà a l'ajuntament la concessió de 1.437 ha dels parts de l'Aldea. En la seva sol·licitud, els impulsors de la iniciativa manifestaven que tot i que podien aprisiar les terres pantanoses ja que “*son todos vecinos de esta Ciudad y están en el derecho de emprender las operaciones que facilita la Carta Puebla para adquirir parte de los terrenos de que se trata*”, en demanaven la concessió com a garantia de les obres de desguàs, ja que les volien repartir en parcel·les de 20 jornals com a màxim, d'acord amb les estipulacions del ban de 1776 tornat a publicar el 1843, en proporció als diners aportats per a finançar les feines de desguàs.⁴⁴ La falta de capitals, però, obligà a utilitzar les terres per a pagar aquests treballs amb el resultat final de la formació de grans propietats al costat d'altres ajustades a les previsions inicials.⁴⁵

En qualsevol cas, a la segona meitat del segle XIX l'aprisió estava arribant al seu final, resultat del seu èxit —la progressiva ocupació dels ermes comunals féu desaparèixer les terres que es podien aprisiar—, i dels canvis introduïts pel nou ordenament legal imposat per l'estat burgès. Els abusos comesos en l'ús d'aquesta forma d'accés a la propietat, no serien res més que uns símptomes d'aquesta crisi.

41. ACBE, FNT, Not. Costa, 1872-II, e. 457.

42. ACBE, FNT, Not. Ventosa, 1861: e. 198.

43. ACBE, FNT, Not. Llopart, 1865: e. 113. Veg. també ACBE, FNT, Not. Ventosa, 1864; 1858: e. 233.

44. ACBE, FNT, Not. Arévalo, 1844, 458v-459r. Una sentència del Tribunal Suprem del maig de 1919 reconeixia la validesa jurídica de l'aprisió i refusaria aplicar el ban de 1776 (Jurisprudencia civil, 1921, 146:411-433, núm. 73).

45. Veg. llista de socis de la *Sociedad*, amb la superfície posseïda, a Comunidad (1907: 479-491).

Les grans propietats territorials

A la zona de contacte entre les terres al·luvials del Delta i les quaternàries de l'interior, cadascunes amb unes característiques edafològiques i unes possibilitats agronòmiques molt diferents, es formaren unes grans heretats que ocuparen tot el front deltaic,⁴⁶ amb terres situades en tots dos àmbits. Aquestes heretats eren, de sud a nord, la Ràpita, Amposta i la Carrova (situades a l'hemidelta dret); Burjassénia, la Candela, l'Aldea, l'Antic i el Mas Roig, la Granadella i Camarles (situades a l'hemidelta esquerre).⁴⁷ Al llarg del període estudiat es poden distingir quatre grans etapes en la seva evolució.

L'etapa senyorial (meitat segle XII-segle XV)

La major part d'aquestes grans heretats es formaren a partir de donacions comtals fetes a membres de l'orde feudal o d'institucions militars o eclesiàstiques a meitat segle XII.⁴⁸ Poc després es produïren alguns canvis que s'han de veure com l'adaptació d'una estructura que tot just s'estava creant i que no alteraren els aspectes bàsics.⁴⁹ Des d'un començament hi hagué alguns intents de poblar i/o colonitzar-les agrícolament ja fos a través de la cessió en emfiteusi o amb l'atorgament de cartes de població, encara que sense massa èxit.⁵⁰ Fracassats aquests

46. En aquest text no ens referim als possibles antecedents d'aquestes propietats en època musulmana o fins i tot anterior. En dos casos, però, ens consta que es donaren unes "almunies".

47. Les fonts utilitzades per a l'evolució d'aquestes heretats són: per a la Ràpita, Beguer (1948), AHN, 6.881/13; Per a Amposta, Bonet (1994: 277-311) i López (1975); per a la Carrova, Observatori de l'Ebre, *Índice del Archivo de Benifassà*: 261-269; per a Burjassénia, Pagarolas (1984; 1999), Fabregat (2006b: 106-111); per a la Palma-la Candela, id. Amposta; per a l'Aldea, Observatori de l'Ebre, *Índice del Archivo de Benifassà*: 277-289 i ACA, Batllia, Processos Moderns, 1787, 7B; per a l'Antic, el Mas Roig i la Granadella, Virgili, (1997, docs. 36, 47, 52, 80, 133, 210, 412, 419; 2001: 633; per a Camarles, ACBE, FMT, 2.976; Arxiu de la Granadella (sense classificar), inventari.

48. L'Aldea fou donada per Ramon Berenguer IV a Berenguer de Bell-lloc (1146); la Ràpita al monestir de Sant Cugat (1148); Camarles a Guillem Sunyer (1149); Amposta amb la torre de la Candela a l'Hospital (1150); l'Antic a Bertran de Castellet (1153); la Granadella, conjuntament pel comte de Barcelona i pel de Montcada a la catedral (1154 i 1163); i Burjassénia per Alfons el Cat i pel de Montcada al Temple (1176).

49. L'Antic fou venuda a Guillem de Copons (1157), el qual la vengué posteriorment a la catedral (1170); Camarles fou infeudada de cap i de nou a Pere Subirats (1168); el senyor de l'Aldea cedí una part de l'heretat al Temple, que la integrà a Burjassénia; més endavant l'Aldea passà a mans de l'Hospital (meitat segle XIII) i d'aquest orde a mans de la reina, ja que aquesta la cedí al seu notari Pere Marí (1288), fins que finalment els Marí la vengueren a Benifassà; el lloc de la Ràpita fou donat novament a l'Hospital, encara que la reclamació de Sant Cugat impedí que es consolidés (1171); més endavant Sant Cugat el vengué a l'Hospital (1260), amb la qual cosa, quan la monarquia recuperà Amposta mitjançant una permuta amb l'Orde (1280), també es feu amb aquella heretat, però a principi del segle XIV el rei el donà a les monges santjoanistes per tal que hi fessin un convent. Finalment, amb l'extinció del Temple desaparegué aquest senyor i la seva gran heretat, Burjassénia, fou dividida en dues: Campredó i Burjassénia pròpiament dita.

50. Bell-lloc fundà l'església de Santa Maria de l'Aldea, encara que sense massa èxit; l'Antic i el Mas Roig, segregat de l'heretat anterior per decisió episcopal, foren establerts en emfiteusi (1170), igual que la Granadella (1187), en aquest cas amb l'obligació expressa d'arrabassar terres en direcció cap al prat; a Burjassénia s'establiren diferents terres i solars per a cases (1240); l'orde de Sant Joan atorgà una carta de població a Amposta (1226) i Sant Cugat a la Ràpita (1250), iniciatives que fracassaren; l'Hospital també instal·là a l'Aldea una comunitat de musulmans deportats de Silla i els atorgà un a carta de seguretat (1258), encara que la degué desaparèixer a principi del segle XV; i la corona, un cop recuperà Amposta, intentà poblar el lloc el 1280-1286 i el 1320, amb dues cartes de població; tampoc el convent de santjoanistes de la Ràpita tingué massa èxit, ja que el 1326 el lloc estava despoblat i des del 1477 es buscava un altre lloc per a traslladar-hi el convent. En definitiva, només el poblament d'Amposta tingué èxit i encara amb nombroses dificultats.

intents de població i/o colonització, des de principi del segle XIV la ramaderia, especialment la transhumant, es convertí en la seva principal i gairebé única activitat, de la qual la concessió atorgada a final del segle XIV a favor dels propietaris de Camarles per carnejar els ramats que hi pastuessin sense la seva autorització, o les diferents fitacions d'aquestes heretats entre si apunten en serien una bona prova.

L'oligarquia burgesa tortosina i l'explotació ramadera (segles XV-XVIII)

Al partir del segle XV la major part de les grans heretats situades al límit del Delta feren cap a mans de membres de l'oligarquia burgesa tortosina.⁵¹ Fins i tot la Ràpita, encara que formalment seguí en mans de les monges santjoanistes, fou controlada des de Tortosa, ja que el 1580, després de traslladar-hi el convent, la ciutat i les monges signaren un conveni pel qual la primera havia d'edificar i mantenir un nou convent i, a canvi, aquestes últimes cedien l'ús de la Ràpita. Només la Carrova escapà a aquesta tònica, ja que tot i els possibles antecedents com una possessió senyorial, l'heretat fou creada pel convent cistercenc de Benifassà mitjançant una sèrie de compres realitzades als segles XV i XVI. Així mateix, una altra de les modificacions més importants fou l'adjudicació a Camarles, a meitat segle XV, de l'Illa de Grec i Mestre o Illa de Mar, la qual es formà a la desembocadura nord de l'Ebre, fet que convertí aquella heretat en una de les que tenia més terres al Delta.

La principal dedicació d'aquestes terres seguí sent la ramaderia, ja fos a partir de ramats propis o dels ramats transhumants que venien a hivernar de les muntanyes del nord-est de Terol, als quals arrendaven les herbes.⁵² Tot i això, hi hagué alguns intents de transformació agrícola: Miquel Terçà, propietari de Burjassènia, impulsà a meitat segle XVI la construcció d'un canal pel marge esquerre de l'Ebre per a regar les seves terres i les de la resta de l'hemidelta;⁵³ Benifassà intentà conrear arròs a la Carrova (1607) i construí diferents sèquies per a desguassar els prats al llarg del segle XVIII. Ara bé, en tots els casos foren iniciatives aïllades que fracassaren. En definitiva, cap a 1780 la major part d'aquestes heretats mantenien la seva integritat territorial, seguien ermes i dedicades majoritàriament a la ramaderia (veg. quadre 1).

51. Així, Campredó-la Pedrera fou venuda pels Montcada a Joan Gener (1469), el qual la vengué als Oliver (1483); els successors la mantingueren fins a final del segle XIX. Burjassènia estava, a meitat del segle XVI, en mans de Miquel Terçà; després passà al marquès de Belgida i a meitat del segle XVIII havia fet cap a mans dels Despujol. L'Aldea fou establerta per Benifassà a Ramon Pere Jordà (1551), amb l'excusa de la poca rendibilitat obtinguda pel monestir, als brots de paludisme que impedièen poblar-la, i, també, a un cert favoritisme de l'abat cap als Jordà. Al mateix moment, aquesta família ja controlava l'Antic, el Mas Roig i la Granadella a través d'establiments emfiteútics de la catedral. Pel que fa a Camarles, a meitat segle ja havia fet cap a mans de diferents membres de l'oligarquia burgesa tortosina, entre ells Joan Burgués. Al final del segle XVI passà hereditàriament a mans dels Curto, una altra família d'aquesta oligarquia, i a meitat segle XVIII a mans dels Jordà, els quals l'acumularen a les anteriors possessions.

52. Així, als segles XVI i XVII, les herbes de l'heretat de l'Aldea s'arrendaren cinc vegades per un preu mitjà de 114 lliures anuals; Burjassènia quatre vegades per 116 lliures; Camarles tres vegades per 37 lliures; la Granadella quatre vegades per 76 lliures; la Palma dues per 28 lliures i Campredó cinc per 90 lliures. El 93% dels arrendaments es feren a favor de pastors procedents de les muntanyes de Terol. Dades elaborades a partir de Rovira (1996: 287-293; 1997: 353-356).

53. Fabregat & Vidal (2007: 11-12); Martí (2005: 178).

Quadre 1
Superfície i dedicació del sòl d'algunes grans heretats (final segle XVIII)

Dedicació del sòl	Campredó-la Pedrera		L'Aldea, el Mas Roig, l'Antic i la Granadella		Illa de Mar		Camarles	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Prats	34,4	7%	-	-	849,7	50%	219,0	9%
Arena	-	-	-	-	628,3	37%	109,5	5%
Pantans	-	-	-	-	219,0	13%	29,6	1%
Erms	-	-	1.022,3	76%	-	-	1.332,0	56%
Roques	292,6	60%	219,0	16%	-	-	669,7	28%
Terres Ermes	327,0	67%	1.241,3	92%	1.697,0	100%	2.359,8	99%
Sembradura	-	-	103,8	8%	-	-	18,2	1%
Olivers	-	-	1,3	0,1%	-	-	1,8	0,1%
Garrofers	-	-	0,4	0,0%	-	-	7,9	0,3%
Terres conreades	156,9	33%	105,5	8%	-	-	27,8	1%
Total	483,9	100%	1.346,8	100%	1.697,0	100%	2.387,7	100%

Font: ACA, Batllia, Processos Moderns 1787, 7B: 40; 1797, 2V.

L'assalt a les grans heretats (final del segle XVIII- principi del XIX)

El projecte de Floridablanca de repartir terres entre els pagesos de la regió (1780), al qual ens hem referit, provocà, paradoxalment, l'assalt generalitzat i a gran escala de la major part de les grans heretats per uns pagesos que, com que estaven majoritàriament ermes, les consideraven com a comunals aprisiabls i que iniciaren la seva transformació agrícola. Entre les heretats assaltades hi havia la Ràpita, l'Oriola, la Carrova, Campredó i el gran complex controlat llavors pels Jordà (l'Aldea, el Mas Roig, l'Antic, la Granadella i Camarles), de tal manera que de les grans heretats que ara analitzem només Burjassénia es lliurà de l'assalt. El resultat fou una quantitat tan gran de plets entre els suposats propietaris i els aprisiadors, que el 1795 l'estat hagué de dictar unes normes generals per a mirar de resoldre'ls de manera coherent. El criteri general fou confirmar la propietat de les grans heretats a favor dels seus posseïdors i fixar un termini variable per a què les possessin en conreu i les poblessin que en el cas que ara ens ocupa, d'heretats que tenien el seu origen en donacions anteriors a l'atorgament de la carta de població, fou de sis anys. En cas de no fer-ho, l'estat establiria les terres ermes en emfiteusi en nom del propietari.⁵⁴

Per als terratinents, la única possibilitat real de complir amb l'exigència anterior fou cedir en emfiteusi les terres sobre les quals se'ls havia confirmat la propietat i, per evitar més complicacions, el millor era atorgar-les als mateixos pagesos que les havien aprisiat. L'única

54. Biblioteca de Catalunya, Ms. 3.306/13: 331-336. Vegeu l'estudi de diferents casos d'ocupacions i repartiments a Espanya a final del segle XVIII a Sánchez (1988).

excepció fou l'heretat de la Ràpita, ja que la seva sentència fou anterior a aquestes normes. En aquest cas l'estat confirmà a les monges la propietat de les terres de garriga, situades per sobre del canal, en unes condicions similars a les anteriors, i s'adjudicà les del Delta per a repartir-les.⁵⁵ El resultat foren un gran nombre d'establiments emfitèutics realitzats a favor dels antics pagesos arriadors, amb els quals si bé se solucionaren els aspectes formals de la propietat es generà un fort malestar en la població que desembocà, el 1808, en un autèntic motí antisenyorial sota l'aparència d'un aixecament antifrancès.⁵⁶

Quadre 2
Concessions emfitèutiques a les grans heretats assaltades
pels pagesos arriadors a final del segle XVIII

Heretat	Propietari	Establiments				
		Anys	Quantitat Est.	Sup. Total (jornals)	Sup. Mitjana (jornals)	Cens
La Ràpita	St. Joan	1796-1825	208	3.482	16,7	6 d./j.
L'Oriola	M. Roca	1796-1808	46	509	11,1	1/6 fruits
La Carrova	Benifassà	1793-1830	142	1.737	11,6	4 d/j o 4 ptes.j
Campredó	Vallcabra	1820-1831	85	⁽⁵⁾ 741	8,7	7-10 rals/j
L'Aldea	Jordà	1806-1829	207	⁽⁵⁾ 2.345	11,3	1/15 fruits
Granadella	Jordà	1819-1831	70	⁽⁶⁾ 1.003	14,3	1 diner/j.
Mas Roig	Jordà	1819-1826	21	⁽⁷⁾ 367	17,5	1/15 fruits
Camarles	Jordà	1802-1831	140	⁽⁴⁾ 2.475	17,7	1/15 fruits

Font: ACBE, Protocols Notarials de Tortosa, diversos notaris, (1796-1831).

Fragmentació i repartiments hereditaris (s. XIX)

Al llarg del segle XIX se seguí amb el procés de fragmentació de les grans heretats ja fos a través de més establiments emfitèutics realitzats ara sense la pressió d'una ocupació prèvia, de les vendes d'algunes parcel·les i dels repartiments hereditaris, cosa que s'havia evitat al llarg dels segles anteriors. Paral·lelament a aquest procés s'avançà en la seva colonització agrícola. El resultat fou la fragmentació definitiva d'unes grans heretats que s'havien mantingut força íntegres al llarg de més de sis segles. En el quadre 3 es pot apreciar quina era la situació de moltes d'aquestes terres a la segona meitat del s. XIX.

55. Biblioteca de Catalunya, Ms. 3.303/13: 321-330.

56. L'assalt també es dirigí a altres grans propietats allunyades del Delta però que tenien molts punts en comú amb aquestes: l'origen es remuntava a l'època medieval; estaven situades a les immediacions del riu; les formaven terres al·luvials i terres de garriga; i estaven majoritàriament ermes. També algunes terres del Delta, de diferents origen, com ara la Puntagrossa, l'Illa de Mar o la del Pantà es veieren ocupades per arriadors o d'altres que obtingueren un concessió del subdelegat a les obres dels canals. Veg. aquest assalt i el motí antifrancès a (Fabregat, 2008d).

Quadre 3
Superfície i situació de les terres de les grans heretats
situades al límit del Delta (segle XIX)

Heretat	Any	Superfície Total (ha)	Domini directe		Propietat plena	
			ha	%	ha	%
L'Oriola	1879	248,2	106,8	43%	141,5	57%
La Carrova-Mas S. Pau	1840's	507,7	380,3	75%	127,4	25%
La Palma-la Candela	1854/97	145,2/503,0	0,0	0%	145/503	100%
La Pedrera-Campredó	1868	463,5	181,6	39%	281,9	61%
Burjassénia	1869	434,3	0,0	0%	434,3	100%
L'Aldea-Vinaixarop	1844	916,9	704,6	77%	212,3	23%
L'Antic- el Mas Roig	1844	162,2	126,2	78%	36,0	22%
La Granadella	1871	1.049,9	609,3	58%	440,6	42%
Camarles-Illa de Mar	1861	3.191,0	s.d.	s.d.	s.d.	s.d.

Fonts: l'Oriola/ACBE, FNT, Not. Tallada, 1879-II: e. 434; la Carrova-M. de S. Pau/AHPNB, 1171: e. 487; ACBE, FNT, Not. Llopart, 1867: e. 44; Mianes/ACBE, FNT, Not. Tallada, 1863; Fons Bellet, carpeta 15 i 41 (sense classificar); el Molinàs/AHT, CHT, 8, Amposta: 32; la Palma-la Candela/AHT, CHT, 12, Tortosa: 97; ACBE, FNT, 1172: e. 21; Burjassénia/AHPNB, 1269: e. 224. Aldea, Antic i Mas Roig/ACBE, FNT, Not. Tallada, 1864-V; la Granadella, ; Camarles, ACBE, FNT, Not. Guardiola, 1861-I: e. 200; e. 203.

En definitiva, concessions emfitèutiques, fragmentacions hereditàries i vendes provocaren, a partir de final del segle XVIII, la desaparició d'unes grans heretats formades a meitat segle XII, fet que coincidí amb la seva transformació agrícola.

Les concessions del Reial Patrimoni

La reintroducció de la corona en la configuració de la propietat (s. XV)

D'acord amb el marc institucional creat a meitat segle XII, la corona no tenia un paper destacat en la configuració o modificació de l'estructura de la propietat a la regió de Tortosa ja que no hi havia béns vacants. Fins i tot la regulació de la propietat de les noves illes formades a l'Ebre seguí el dret romà, recollit al costum 9-21-1,⁵⁷ segons el qual pertanyien als propietaris de les heretats situades al costat del riu. Aquest ordenament estigué en vigor fins al segle XV, cosa que explica l'adjudicació de l'Illa de Mar a l'heretat de Camarles. Ara bé, a partir del regnat d'Alfons el Magnànim, de manera similar al que havia succeït a altres llocs de Catalunya amb la recuperació de drets reials,⁵⁸ la corona es féu amb uns drets cedits uns tres segles abans i adquirí un paper actiu a

57. Macip (1976: 474-476).

58. Veg. Ferrer (1970-71); Sabaté (1995).

l'hora d'adjudicar drets de propietat al Delta a través del Reial Patrimoni.⁵⁹ En aquest procés, iniciat per motius fiscals, comptà amb la complicitat d'alguns veïns de la ciutat, desitjosos d'obtenir un títol que els permetés apropiarse d'un tros de Delta i tancar-lo a qualsevol ús comunal.

La reintroducció de la corona en la configuració de la propietat es produí a partir de la concessió de zones salineres. Cal tenir present que al segle XIII la producció de sal deixà de ser artesanal, amb accés obert per part de tots els veïns i repartiment anual i igualitari de les zones salineres, per a esdevenir industrial. Per a garantir la recuperació de les inversions necessàries aquestes noves salines, la ciutat atorgà des de meitat segle XIV concessions temporals per explotar privadament alguns espais saliners. A partir del 1424, però, la corona establí en emfiteusi alguns d'aquests espais. Així, aquell any s'establí a Bertomeu Sirvent l'espai per a construir unes salines i a Joan Vilaragut una altra zona que ja posseïa Agustí Breçó per una concessió municipal. Foren aquestes concessions un símptoma d'un enfrontament per la possessió de les salines? Fos com fos, la ciutat intentà mantenir les seves prerrogatives tal com ho demostren les queixes presentades segurament a les Corts de Tortosa de 1429-1430 sobre aquesta qüestió.⁶⁰ Ara bé, tot i l'oposició, des de meitat segle XV fou el Reial Patrimoni qui establí, en exclusiva, els espais saliners.⁶¹

Un pas més es donà quan el 1438 la corona concedí a Joan Dovo el prat d'Amposta.⁶² Més endavant, la reina Maria, esposa del Magnànim, decretà que els béns vacants del Delta –recordem que d'acord amb la regulació pròpia de Tortosa no n'hi havia– corresponien a la corona (1445).⁶³ La ciutat, la seva oligarquia dirigent, no volgué perdre el control d'aquestes terres (i els seus recursos) i per evitar-ho aconseguí que el rei confirmés el dret romanista de *Les Costums* (1452).⁶⁴ La decisió, però, no satisfeu l'administració reial, per la qual cosa, segurament com a solució de compromís, el Magnànim tornà a atribuir a la corona els béns vacants però cedí al seu procurador a Tortosa la facultat d'establir-los (1455). A l'oligarquia el fet que aquests béns fossin administrats per un personatge situat a la mateixa ciutat, més fàcil de controlar que no el batlle de Catalunya, els degué semblar un mal menor. En qualsevol cas, en un nou canvi d'opinió, el rei anul·là l'acord anterior i retornà al batlle la facultat d'establir a la regió de Tortosa (1456); ara bé, aquest acord no s'aplicà fins el 1696.⁶⁵

Els establiments al segle XVII

Tot i les previsions del magnànim, les concessions emfitèutiques les seguí atorgant el procurador reial. Un manual d'un d'aquests individus de principi del segle XVII ens permet conèixer quins eren els béns atorgats, encara que no quan es varen establir.⁶⁶ En total, es

59. Per al Reial Patrimoni abans de la Guerra de Successió, veg. Ferro (1987: 86-96).

60. ACBE, FMT, 1.101.

61. Per a les concessions salineres municipals veg. Pitarch (1998: 54-71); Per a l'evolució del sector saliner, veg. Fabregat (2000; 2008b).

62. AGP, BC, 11.511/24, doc. 9: 1.

63. AGP, BC, 11.511/24, doc. 6.

64. Concretament deia que "*los alveos que dexa del todo desamparados de agua el Río, acrecen a los vecinos por latitud de sus fundos*" ACA, Batllia, Processos Moderns, 1749, 4v: 7v.

65. ACA, Batllia, 116: 321.

66. ACBE, FMT, 1.327. També hi ha establiments a Benifallet que no considerem.

recollien cent set establiments de terres agrícoles, quaranta-un de terres de garriga, cinquanta-vuit eren de terres al·luvials —nou al tram interior de l'Ebre, entre l'assut de Xerta-Tivenys i el Delta, i quaranta-nou al mateix Delta— i vuit més no es poden situar amb precisió. Pel que fa a la superfície, una dada que només consta en uns pocs casos, era de 2,8 ha de mitjana, encara que les concessions fetes al Delta eren més extenses que les realitzades al tram interior de l'Ebre.

La riuada de 1617, en millorar algunes terres fins llavors massa salades, possibilità una intervenció del procurador reial a Amposta. Així, entre 1617 i 1624 s'establiren quaranta-sis parcel·les de 5,9 ha de superfície mitjana. Totes les concessions es feren a favor d'individus de fora d'Amposta que no eren pagesos, atrets per un tipus de terres, aptes per al conreu de cereals, que escassejaven a la regió de Tortosa.⁶⁷ Els veïns d'Amposta, però, no acceptaren aquesta intervenció i promogueren un plet al tribunal de la Batllia, el qual decidí que tant les terres millorades per l'Ebre el 1617 com la resta de terres ermes del Delta, les quals la Universitat ampostina considerava comunals, pertanyien al la corona.⁶⁸ La sentència favorable als interessos del Reial Patrimoni es produí en un moment en el qual, sempre per via judicial (p. ex., sentència de la Puntagrossa) es privatitzaren diferents terres del primer tram deltaic a favor de membres de l'oligarquia tortosina.

En aquest segle es produïren les primeres concessions atorgades directament pel batlle de Catalunya, tres entre 1622 i 1628 i dos entre 1685 i 1691.⁶⁹ Ara bé, en tots els casos es tractà de fets excepcionals, ja que o bé eren terres sobre les quals hi havia alguna disputa o bé foren atorgades al mateix procurador reial. A més, a partir de 1685 també s'establiren quatre salines industrials.⁷⁰ Encara que amb aquestes concessions només se cedien els espais necessaris per a les instal·lacions industrials, amb el temps acabaren per generar importants drets de propietat.

En definitiva, al llarg del segle XVII, tot i produir-se les primeres intervencions del batlle de Catalunya, es mantingué la situació interina que s'arrossegava des del 1456. la situació canvià el darrer trimestre del 1696, quan la Batllia decidí aplicar el manament del Magnànim que s'havia mantingut en suspens. Per a això envià un representant a Tortosa per registrar els establiments atorgats pel procurador reial. En total, s'anotaren cent cinquanta-vuit concessions de terres, vint-i-quatre de garrigues situades a Amposta, cent vint-i-nou de terres al·luvials —quaranta-nou al tram interior de l'Ebre i vuitanta al mateix Delta—, i cinc de salines.⁷¹

La major part de les concessions realitzades al tram interior de l'Ebre eren illes o sorts d'illes amb una superfície mitjana d' 1,8 ha, localitzades en uns determinats punts —els estrets d'Aldover, Bitem, Jesús o les Arenes entre altres—, en els quals l'activitat morfològica del riu devia ser més intensa. Pel que fa al Delta, es pot distingir entre els establiments realitzats a Amposta, tots de terres no illades situades prop de la població, i els fets a Tortosa, la major part d'illes que, com havia succeït al tram interior, es concentraven en determinats lloc, com a la Puntagrossa, al Bosc o a l'estany del Pantà. Aquestes concessions, amb 4,9 ha de superfície

67. ACBE, FMT, 1.327.

68. AGP, BC, 11.511/24, doc. 7.

69. ACA, Batllia, 90: 31; 79: 111; 81: 189; 91: 159; 92: 187.

70. ACA, Batllia, 89: 139v; 91: 28; 93: 192; 198. La no localització de concessions anteriors es deu al fet que els drets devien ser administrats com un part més de l'impost sobre la producció de sal.

71. ACA, Batllia, 116.

mitjana, eren més grans que les atorgades Ebre amunt. En qualsevol cas, la superfície mitjana d'aquestes concessions fou de 3,7 ha.

Entre les concessions del 1696 destaquen les illes establertes a l'estany del Pantà, a través del qual s'havia dirigit la desembocadura de l'Ebre unes dècades abans. Això féu que algunes d'aquestes concessions, amb unes dimensions que no eren molt superiors a les fetes per la corona en altres llocs, servissin per a justificar la possessió d'autèntics latifundis situats al front exterior del Delta (veg. quadre 4). Així, per exemple, les tres illes concedides als Gassia serviren per a justificar a la dècada de 1860 un precari amb una superfície seixanta-una vegades superior a la inicial; les tres illes atorgades a Vicent Marcó multiplicaren la seva superfície per vint-i-vuit en poc més de mig segle; l'illa de la Catxa, situada més cap a l'interior, el 1868 "només" havia multiplicat per sis la seva extensió; i l'illa de Riu, atorgada al procurador reial, multiplicà per cinquanta-tres la seva superfície inicial en poc menys de dos segles. Altres concessions posteriors serviren per a justificar creixements igualment d'importants, com ara la de l'illa de Buda, la qual en menys de cent-cinquanta anys augmentà cent setanta-tres vegades la superfície inicial. A partir d'aquestes concessions els emfiteutes es varen atribuir en exclusiva l'explotació dels recursos naturals de les "illes", com ara les pastures o la sosa, tot eliminant la llibertat d'accés per part de la resta de veïns.

Quadre 4
Les illes del Delta: concessions i creixement territorial

Illa	Primer emfiteuta	Superfície inicial		Superfície posterior	
		Any	ha	ha	Any
I. dels Comins; I. de les Illetes, I. de la Tancada	Gassia (mare i fills)	1696	35,9	2.190	1860
I. del Bou	Josep Hernández.	1696	n.c.	876	1750
Dues illes sense nom; I. de Genís	Vicent Marcó	1696	54,8	1.314	1750
I. de la Catxa	Pasqual Rullo	1696	21,9	128	1868
I. de Riu	Climent de Riu	1687;1696	50,0	2.624	1868
I. de Buda	Fcesc. González.	1739	5,5-6,7	1.038	1868

Font: AGP, BC, 11.542: 6; ACA, RP, Processos Moderns, 1751, 2L; ACBE, FMT, *Amillaramiento*, 1868.

Aquestes mesures, però, no deixaren de generar una certa oposició. Així, a les Corts de 1702 la ciutat encara presentà una queixa en contra d'aquetes apropiacions, realitzades per alguns particulars amb la connivència del Reial Patrimoni, i amb les quals es limitaven els drets col·lectius dels veïns de la ciutat,⁷² encara que amb poc èxit, ja que acabada la Guerra de Successió ningú tornà a posar en dubte la facultat de la corona per establir les illes de l'Ebre

72. Memorial reproduït a O'Callaghan (1895: 224).

—no així les terres no illades, que se seguïen considerant comunals. En qualsevol cas, com havia succeït amb les salines, coincidí l'interès fiscal de la corona i el particular de l'oligarquia burgesa tortosina en privatitzar les terres i els recursos naturals d'extenses zones del Delta.

Les concessions d'illes al segle XVIII (1710-177)

Després de la Guerra de Successió la corona reprengué els establiments emfitèutics sense que es tornés a posar en dubte la seva capacitat per establir illes. Aquests establiments ja foren analitzats per P. Vilar (1966, III: 207-213), el qual els considerà com un símptoma de l'extensió de conreu que es registrà a Catalunya al segle XVIII.

Cronològicament els establiments no es distribuïren de manera uniforme sinó que es concentraren en uns determinats moments: vuit establiments d'illes entre 1719 i 1726; dos el 1739, entre les quals l'illa de Buda; nou més entre 1749 i 1755; i finalment cinc a les dècades de 1760 i 1770.⁷³ Vilar es preguntà a què es degué aquest ritme, si a l'interès dels emfiteutes o al del Reial Patrimoni. De ben segur que les dues raons estigueren presents, però segurament també es veié influenciat pel procés de formació de noves illes i amb les irregulars i imprevisibles riuades de l'Ebre.

Pel que fa a les motivacions que mogueren els futurs emfiteutes a demanar aquestes terres, encara que en pràcticament tots els casos respongueren a motivacions agrícoles, podem distingir entre les concessions de la primera meitat de segle, en les quals es demanaren unes terres que semblaven aptes per a ser immediatament conreades, i les de la segona meitat de segle, quan es concediren autèntics "futurs", és a dir uns principis d'illa que, si el riu seguia pel mateix camí i es realitzaven importants obres per retenir els sediments, en un termini més o menys llarg podien esdevenir terres agrícoles. Fins i tot en dos casos es concediren els arenys de dos barrancs, els quals només amb enormes treballs podien ser útils agrícolament. També l'illa de Buda, l'interès per la qual només es podia justificar per les herbes i la sosa, només tindria una certa utilitat si passava un cert temps i seguia creixent.

Les característiques d'aquests establiments no diferien gaire de les de les concessions del segle XVII. Així, en general, es concediren superfícies menudes o mitjanes que només en un cas, l'illa de Buda, experimentaren un important creixement —aquesta illa, situada al front deltaic, estava més pròxima als establiments realitzats al Pantà que a la resta de petites i mitjanes concessions agrícoles. A més, només la meitat de les illes, dotze en concret, se situaven al Delta, mentre les altres dotze es trobaven al tram interior de l'Ebre. Així mateix, tampoc no es distribuïen aleatòriament al llarg de tot el riu sinó que es localitzaven en aquells punts en els quals la seva activitat morfològica era més important.

La sosa i els establiments fracassats dels comunals de la dècada de 1750

A la dècada de 1750 es produí l'intent de privatització d'una gran extensió dels comunals deltaics, terra ferma en tots els casos, a través de les concessions del Reial Patrimoni, un episodi s'ha de relacionar amb l'augment del valor de la sosa. Així, el 1750 es concedí a Miquel Valls, de

73. Els establiments a: ACA, Intendència, 6/9 a 6/66.

Gandesa, una extensa zona de l'hemidelta esquerre de la qual no s'anotà la superfície per un cens de 4 sous; el 1751 s'atorgà a Josep Antoni Queralt una altra concessió de la qual tampoc es feu constar l'extensió, amb un cens similar.⁷⁴ Immediatament es produí una forta oposició popular, amb la mobilització de tots els gremis de Tortosa i amb la participació de la mateixa ciutat en defensa dels comunals.⁷⁵ A més, des de la mateixa Batllia s'inicià una investigació per tal d'avaluar les dimensions i les possibilitats econòmiques de les terres concedides, amb la qual es veié que a Valls se li havien concedit 1.752 ha i a Queralt més de 3.500 ha, aquestes darreres amb una capacitat per a produir 15.000 quintars de sosa que al valor de mercat d'aquell moment suposaven uns ingressos bruts anuals de més de 150.000 rals.⁷⁶ En conseqüència, el 1757 el Reial Patrimoni decidí tornar a establir les mateixes terres als mateixos individus tot afegint al cens imposat anteriorment el pagament de la vintena part de la producció.⁷⁷

Poc després, el febrer de 1758, el tribunal de la Batllia resolgué el plet iniciat pels veïns de Tortosa en contra dels establiments a favor dels emfiteutes. Immediatament la ciutat recorregué la sentència i, finalment, el 21 de juny de 1762 el Consell d'Hisenda confirmà "*a Tortosa en posesión de las tierras comunales que había en su término*" i manà "*revocar las franquicias del Intendente*".⁷⁸ En conclusió, no sembla que aquestes dues concessions, tant importants pel que fa a l'extensió i diferents respecte al que fins llavors havia estat habitual, s'arribessin a consolidar.

Paral·lelament, a Amposta es produí un episodi similar al precedent, encara que sobre una extensió menor, quan el 1757 es concediren unes 13 ha a Josep Domènec Oliver i unes 88 ha a Mateu Pinyol.⁷⁹ No cal dir que també generaren una forta oposició, encapçalada per la Universitat ampostina i que rebé el suport del governador de Tortosa, preocupat, segons digué, per la disminució d'ingressos de les classes populars resultat de la privatització de l'explotació de la sosa.⁸⁰ Tot i això, no ens consta que s'anul·lessin, cosa que es podria explicar pel fet que afectaven a una extensió reduïda dels comunals ampostins.

El Reial Patrimoni, els canals i la liquidació dels comunals (1782-1873)

A la dècada de 1780 el projecte de Floridablanca d'aprofitar la construcció de dos canals per a repartir les terres ermes, al qual ja ens hem referit, dugué a la concessió pel subdelegat d'aquest ministre de diferents extensions de terres no illades situades prop del canal excavat entre l'Ebre i els Alfacs. El 1794, quan es paralitzà l'actuació, la jurisdicció sobre els establiments s'adjudicà a la Intendència, cosa que ens fa incloure'ls en aquest apartat.⁸¹ Així, entre el març i el setembre de 1782 s'atorgaren cent quatre parcel·les que es poden agrupar en dos grups: noranta-tres, amb una superfície mitjana de 3,2 ha, foren atorgades a persones residents a la

74. ACA, Intendència, 6/39: 589r; 6/40: 368r.

75. ACBE, FMT, Acord, 103, 5-12-1749; 104, sessió de 10-7-1750 i següents, especialment el memorial dels Gremis inserit a la sessió del 23-10-1751. També ACA, Batllia, Processos Moderns, 1755, 10.

76. ACA, Batllia, Processos Moderns, 1755, 2L; 2M. També actes d'establiment de 1757.

77. ACA, Intendència, 6/46: 408; 451.

78. AGS, Direcció General de Rentas, 1a. remesa, 2.303.

79. ACA, Intendència, 6/46: 338; 546.

80. ACA, Batllia, Processos Moderns, 1755, 1N; 1756, 7Bh.

81. Biblioteca de Catalunya, Ms. 3.306/13: 317-320.

regió de Tortosa, d'acord amb la tònica habitual de les concessions del Reial Patrimoni; onze, amb una superfície mitjana de 42,9 ha, s'atorgaren a veïns de Barcelona i Madrid.⁸²

Amb els establiments de grans superfícies realitzats el 1782 aparegué un nou tipus de concessions amb unes característiques diferents a les que fins llavors havien predominat en les concessions del Reial Patrimoni i que tingué continuïtat al llarg del segle XIX. La motivació per adquirir aquestes terres era especulativa –aprofitar la seva millora agronòmica i l'increment del seu preu un cop construït el canal–, i es féu en benefici de persones de fora de la zona de l'Ebre, ben relacionades amb els cercles oficials i de vegades amb vincles familiars amb les persones que atorgaven les concessions. Les necessitats de capital per a adquirir les terres eren escasses, ja que la concessió era de terres ermes d'escàs valor i, a més, inicialment es limitaven a una mòdica entrada i a un reduït cens anual. Finalment, a diferència del que havia succeït anteriorment, no es concedien illes sinó terres comunals sobre les quals el Reial Patrimoni no havia exercit fins llavors cap jurisdicció, més enllà del fracassat intent d'apropiació de meitat segle XVIII.

Pel que fa a altres canvis relacionats amb aquesta actuació, ja hem dit que les terres deltaïques de la Ràpita, propietat de les monges de Sant Joan, s'adjudicaren primer al projecte reformista i després, de manera similar a les concessions anteriors, a la Intendència, amb la qual aquest organisme adquirí la jurisdicció sobre una àmplia extensió de terres del costat de la badia dels Alfacs que s'establirien al segle XIX.⁸³ Per últim, indicar que també en relació amb aquests conflictes s'atorgà un precari a favor del propietari de l'Illa de Riu, pel qual se li confirmà la possessió de l'illa, amb excepció d'unes poques terres que havien estat repartides a diferents particulars.⁸⁴

Ja al segle XIX,⁸⁵ entre 1819 i 1836, es produí un episodi que pretengué liquidar la totalitat dels comunals ampostins a través del patrimoni de la corona. El procés s'inicià amb diferents sol·licituds presentades el 1818-19 –és possible que n'hi hagi d'anteriors, a partir de 1815, que no hem localitzat–, en les quals es demanà la concessió dels erms ampostins, unes terres que, segons es deia, no utilitzava ningú i pertanyien a la corona.⁸⁶ Ja hem vist, en analitzar l'aprisió, com aquesta asseveració no era certa –de fet eren terres comunals–, i amb ella només es volia justificar el dret del Reial Patrimoni a atorgar uns títols de propietat que servissin per a privatitzar aquest tipus de terres al marge de la seva regulació tradicional. Tot i l'oposició d'Amposta,⁸⁷ les concessions s'atorgaren entre el 1819 i el 1836 i, en un cas, el 1857 amb l'argument que no s'havia pogut fer abans. En total es varen establir 1.915 ha a disset emfiteutes diferents, una extensió que superava la registrada anteriorment com a comunal, amb una mitjana de 112 ha per establiment.⁸⁸

82. ACA, Batllia, 5/87.

83. Biblioteca de Catalunya, Ms. 3.306/13: 321-330.

84. ACA, Intendència, 6/86: 536.

85. Al segle XIX el Reial Patrimoni es veié afectat pels canvis legislatius que comportà la peculiar Revolució Liberal espanyola. Encara que les Corts de Cadis i el Trienni Liberal intentaren suprimir-lo, fins el 1835 la corona no renuncià als drets "feudals" –p. ex. la concessió de molins, forns o d'aprofitaments hidràulics–, i no fou fins al 1865 que renuncià al seu vessant territorial, encara que fins el 1873 aquesta institució, formalment extingida, realitzà diversos establiments. Veg. aquesta evolució al *Diccionario de la Administración d'Alcubilla*, veu *Patrimonio de la Corona*.

86. ACA, Batllia, Processos Moderns, 1818, 1F; 1819, 10E.

87. ACBE, FMT, 5.067 i 5.068.

88. Els establiments a: ACA, Intendència, 6/102 a 6/114. D'acord amb un informe d'Amposta, basat en dades cadastrals de meitat s.XVIII, els comunals ocupaven 1.309 ha de les quals només el 6% estaven conreades (ACA, Batllia, Processos Moderns, 1819, 10E).

Pel que fa a la motivació a l'hora de demanar aquestes terres, un altre cop fou la possibilitat de transformar-les en regadiu a partir de la construcció d'un nou canal de reg projectat a la segona meitat de la dècada de 1810.⁸⁹ La distribució es féu en grans extensions adjudicades a individus residents, majoritàriament, fora de la regió de Tortosa—nou a Barcelona, un a València, un altre a Madrid, dos Amposta i un a Tortosa—, amb una bona posició dintre del sistema polític absolutista—set eren militars, un era un alt funcionari, un altre tenia títol nobiliari i tres eren comerciants o industrials. Curiosament, aquestes concessions, amb les quals s'eliminava un dels elements cabdals de la societat d'antic règim, es produïren en moments en els quals els absolutistes ocupaven el poder i a favor de persones implicades, suposadament, en la defensa d'aquell ordre.

Excepcionalment en aquest període també es realitzaren altres tipus de concessions. Fins el 1836 es varen atorgar algunes illes de dimensions reduïdes, d'acord amb la tònica habitual de les concessions del Reial Patrimoni, i també d'algunes parcel·les amb les quals es tancaven alguns serrells del projecte reformista de Floridablanca. Més endavant, el 1852-53 es concediren dinou parcel·les amb una superfície mitjana de 0,3 ha, gairebé totes a l'horta de Sant Carles de la Ràpita, que responien a l'èxit assolit per aquesta població i que féu que el Reial Patrimoni reclamés uns drets que provenien del fracassat projecte de Floridablanca.⁹⁰

A la dècada de 1850 la construcció del canal del marge dret de l'Ebre per part de la *Real Compañía de Canalización del Ebro* (RCCE) tornà a despertar l'interès per les terres del Delta. En conseqüència, diferents particulars, entre els quals estava la RCCE i un tal Juan Antonio Tresserra, atrets pel que semblava una imminent i ràpida transformació dels erms de l'hemidelta en terres de regadiu, demanaren el 1856 la seva concessió al Reial Patrimoni. Fins el 1860 no s'avançà gaire, però el casament de la filla de Tresserra amb el general Dulce, capità general de Catalunya, i el qual tenia fàcil accés a la reina, féu que el 1860 el Reial Patrimoni es comprometés a establir-li totes les terres vacants de l'hemidelta dret que transformés en agrícoles.⁹¹ D'acord amb els càlculs de Tresserra, la superfície de l'hemidelta era de 17.940 ha, encara que un cop descomptades les 1.674 ha sobre les quals, segons deia, hi havia un títol "legítim" atorgat per la corona, "només" reclamà 14.632 ha.⁹²

No cal dir que aquesta concessió despertà immediatament una forta oposició entre aquells que tenien terres a la zona concedida i que no disposaven d'un títol acceptat pel futur emfiteuta, tant grans terratinents com petits propietaris.⁹³ A més, com que per a realitzar la transformació Tresserra no disposava de capital—aquesta és una altra constant en totes aquestes concessions especulatives—, el 1865 signà a Londres un conveni amb dos súbdits anglesos, John W. Birch i Henry H. Gibbs, els quals realitzaven diferents inversions agrícoles a Espanya, pel qual aquest últim es comprometien a fer les obres necessàries per a sanejar l'hemidelta dret i a pagar a Tresserra 20.000 lliures a canvi de la cessió de determinades terres i dels drets sobre la llacuna de l'Encanyissada.⁹⁴ En base a aquest acord la denominada *Compañía Anglesa de Dessecació*

89. Per als projectes de canals d'aquest moment veg. Fabregat & Vidal, 2007: 34-36.

90. AGP, BC, 11.511/24.

91. AHPNB, Not. J. Burguerol, P. 1860, e 11. AHPNM, Not. C. Sanz Barea, P. 1866, e. 242: 243-246.

92. Es pot veure un historial molt detallat de l'actuació a: AGP, BC, 11.541/3.

93. AGP, BC, 11.537/14; Manifestación (1862).

94. El contracte traduït al castellà a: AHPNM, Not. Sanz Barea, P. 1867, e. 24: 279v-287.

—no sembla, però, que s'arribés a constituir formalment— emprengué la transformació dels Prats d'Amposta i Sant Carles i del Través, amb la signatura amb la RCCE d'un conveni per rebre aigua del canal, la construcció de les sèquies de reg i de desguàs i la introducció, per primer cop al Delta, de bombes de vapor per a desguassar uns terrenys situats en algun punt per sota del nivell del mar. Deixant ara a banda els aspectes empresarials, el cert és que el 1867 Tresserra aconseguí que l'antic Reial Patrimoni, extingit des de feia dos anys, li establís 1.826 ha ja transformades gràcies al treball anterior i que acceptés, immediatament, la redempció del cens —cosa que demostraria, si hi havia algun dubte, l'ús instrumental del Reial Patrimoni. Poc després traspàs 1.608 ha a Birch i Gibbs, originant així un dels més grans latifundis del Delta, el qual estigué en mans dels socis anglesos fins a principi del segle XX quan fou venut a Alberto Ries Feldenheimer, un comerciant valencià d'origen alemany, el qual creà el 1917, juntament amb els hereus de Juan López Chicheri, la Compañía Agrícola de San Carlos, entitat que es feu càrrec de la seva explotació.⁹⁵ Amb aquest traspàs a Tresserra només li quedaren unes 218 ha, la major part situades a les antigues salines de Marcó, i que hagué de cedir a un descendent de l'antic propietari, el marquès de Bellet, en el procés de reversió de les antigues salines iniciat amb el desestancament de la sal.

Les darreres concessions del Reial Patrimoni al Delta s'atorgaren entre 1870 i 1873, quan aquest organisme ja estava formalment extingit. En aquest cas la iniciativa anà a càrrec d'uns particulars que utilitzaren la vella institució per a legalitzar l'ocupació de grans extensions de comunals realitzades, formalment, d'acord amb l'aprisió pagesa —recordem l'actuació del Dr. Robert, un dels beneficiaris d'aquestes concessions—, encara que utilitzada de manera distorsionada —eren grans extensions i no sembla que es possessin de manera efectiva en conreu. En aquesta darrera intervenció es varen atorgar vint títols de propietat sobre un total de 3.724 ha: un precari sobre 2.190 ha a favor dels germans Abaria el qual es justificava en les illes concedides el 1696 als Gassia a l'estany de Pantà encara que no sembla que es consolidés; una concessió de 43,8 ha a la punta de la Banya, segurament per a instal·lar-hi unes salines; tres parcel·les de 51,7 ha a Amposta, al matrimoni Descolé-Caparà, aprisiades a la dècada de 1850; i finalment a Tortosa (amb una petita prolongació al Perelló), 1.420 ha d'antics comunals en trenta-una parcel·les adjudicades a setze emfiteutes.⁹⁶

95. AHPNM, Not. C. Sanz Barea, P. 1866, e. 242; prot. 1867, e. 24. Registre de la Propietat de Tortosa, finca 63.

96. Els establiments a AHPNB, Not. Jaume Burgerol, P. 1870-1873.

Quadre 5
Concessions de terres del Reial Patrimoni a la regió de Tortosa
(principi del segle XVII-1873)

Períodes	Concessions de terres					Superfície mitjana (ha)
	T.	G.	AI	AD	At	
Fins inici s. XVII ⁽¹⁾	107	41	9	49	8 (n.c.)	2,8
1617-1624 ⁽²⁾	46	-	-	46	-	5,9
1622-25, 1685-91 ⁽³⁾	9	-	2	3	4 (sal.)	n.c.
1696 ⁽⁴⁾	158	24	49	80	5 (sal.)	3,7
1719-26, 1739, 1749-55, 1760-70 ⁽⁵⁾	26	2	12	12	-	1,8
1750-57 ⁽⁶⁾	6	-	-	4	-	^(6a) 2.626 / 50,5
1782 ⁽⁷⁾	104	-	-	104	-	^(7a) 3,2 / 42,9
1816-1833 ⁽⁸⁾	9	2	3	4	-	10,4
1819-36/1857 ⁽⁹⁾	17	-	-	17	-	112,0
1852-53 ⁽¹⁰⁾	19	-	-	19	-	0,3
1856-67 ⁽¹¹⁾	1	-	-	1	-	1.826,0
1870-73 ⁽¹²⁾	20	-	-	20	-	^(12a) 2.190 / 82,1

Notes: 1/ Concessions atorgades pel procurador reial a Tortosa fins principi de segle XVII; 2/ Establiments realitzats després de la riuada de 1617; 3/ Establiments realitzats pel batlle de Catalunya; 4/ Regularització de les concessions realitzades pel procurador reial fins aquest any, a càrrec del batlle de Catalunya; 5/ Concessions de tipus tradicional; 6/ Concessió de comunals en relació amb l'aprofitament de la sosa; 6a/ Sup. Mitjana segons la concessió es féu a Tortosa (no consolidat) o a Amposta; 7/ Repartiments realitzats en aplicació del programa reformista de Floridablanca; 7a/ Sup. mitjana segons l'establiment es féu a pagesos locals o a especuladors foranis; 9/ Establiment dels comunals d'Amposta; 10/ Establiment de terres d'horta a Sant Carles de la Ràpita; 11/ Establiment realitzat a J. A. Tresserra; 12/ Darreres operacions del Reial Patrimoni; 12a/ Superfície del precari atorgat al germans Abaria i la resta de concessions.

Abreviatures: T/ Total; G/ Terres de garriga; AI/ Terres al·luvials del tram interior de l'Ebre; AD/ Terres al·luvials del Delta; At/ Altres; n.c./ No consta; sal./ Salines.

Font: ACA, Registres del Reial patrimoni (veg. text)

En definitiva, les darreres concessions atorgades pel Reial Patrimoni es relacionaven amb la definitiva liquidació del que quedava de comunals, amb la facilitat de tràmits i escassos costos econòmics que una institució en vies d'extinció demanava per a atorgar títols emfitèutics immediatament redimibles, o amb el projecte de construcció del canal del marge esquerre, del qual se'n parlà molt al llarg d'aquelles dècades. En aquest sentit hem de fer esment a la compra de grans propietats realitzada per diferents inversors capitalistes, la major part de Barcelona, els quals adquiriren terres a l'hemidelta esquerre a preu d'erms improductius en la confiança d'una ràpida revalorització un cop construït el canal projectat. Una de les operacions més importants la protagonitzà J. Pasqual i Inglada, accionista de la RCCE que a principi de la dècada de 1870 proposa finançar la construcció del canal a partir del recursos generats per aquestes terres.⁹⁷ En

97. Fabregat (2008 Capmany).

qualsevol cas, el retard en la construcció del canal, féu que tant Pasqual i Inglada com els altres inversors acabessin arruïnats, cosa que no va suposar la desaparició de les grans propietats que havien creat o adquirit sinó només el seu canvi de mans.

La culminació de la privatització del Delta

Un cop desaparegué el Reial Patrimoni, al Delta encara quedaven algunes terres per a privatitzar sobre les quals hi havia una sèrie de drets que provenien de l'etapa prèvia a la introducció de l'arròs. Un d'aquests espais corresponia a les *Reales Salinas de los Alfaques*. Cal tenir present que les concessions atorgades pel Reial Patrimoni entre les dècades de 1420 i 1690 foren confiscades per Felip V el 1709, en part com a represàlia política i en part per a crear el lucratiu monopoli de la sal, i fins la dècada de 1860 foren explotades per la Hisenda espanyola com una més de les rendes estancades.⁹⁸ Al llarg d'aquests anys els seus administradors s'atribuïren la jurisdicció sobre una gran extensió de terres de l'hemidelta dret amb l'excusa que les necessitaven per a garantir el monopoli de la sal, encara que la motivació real era la possibilitat d'explorar la sosa i les pastures. A principi de la dècada de 1860 la zona sobre la qual les salines s'havien adjudicat la propietat tenia 2.180 ha, de les quals només el 2% estaven ocupades per les basses de decantació i altres zones industrials, mentre que la resta eren terres ermes (54%), llacunes (42%) i camins (2%).⁹⁹ Finalment, el 1869 es desestancà la producció i comercialització de sal i s'inicià el procés de reversió o venda de les antigues salines.¹⁰⁰ En aquell moment, però, les salines del Delta, situades al centre de l'hemidelta dret, no podien funcionar perquè amb la introducció del conreu de l'arròs s'havien substituït les aigües salades d'origen marítim de les llacunes per aigües dolces provinents dels arrossars,¹⁰¹ amb la qual cosa l'únic valor de les antigues salines es trobava en les terres.

Dues de les antigues salines foren retornades als hereus dels antics propietaris: les 176 ha de les salines de Marcó concedides pel Reial Patrimoni a Tresserra, foren finalment adjudicades al marquès de Bellet;¹⁰² i les 348 ha de les salines del Cabiscol es retornaren al marquès de Capmany, hereu dels Oliver de Boteller, encara que també es reclamà una superfície de 4.044 ha, cosa que finalment no fou acceptada.¹⁰³ Pel que fa a la resta de salines, no ens consta que ningú en demanés la reversió, amb la qual cosa l'estat se n'atribuí la propietat.

El 1875 es constituí la societat *El Eucaliptus* amb l'objectiu de demanar a l'Estat la concessió de les terres de les antigues salines; el 1881 se li concediren 1.180 ha en base a un projecte de transformació agrícola que preveia l'ús de les aigües de l'Ebre per a reblir el terreny i augmentar-ne progressivament l'altura, elaborat per un dels socis, l'enginyer Hermenegild Gorria.¹⁰⁴ El 1904 el Ministeri d'Agricultura considerà que ja s'havien millorat suficientment

98. Fabregat (2000).

99. AHPNM, Not. C. Sanz Barea, P. 1866, e. 242.

100. Veg. la regulació i desestancament al *Diccionario de la Administración* d'Alcubilla, veu *Sal*.

101. Fabregat (2008b: 155; 2008c).

102. ACBE, FNT, Not. Tallada, prot. 1876, e. 26.

103. Veg. *Al Juzgado* (1906); ACBE, FNT, Not. Monasterio, 1892, e. 838; Fabregat (2008a).

104. Gorria (1886).

aquestes terres i concedí un títol de propietat a *El Eucaliptus*. Immediatament, d'acord amb les previsions inicials, la societat es dissolgué i les terres es repartiren entre els quatre membres que la formaven en aquell moment —al llarg de les gairebé tres dècades d'existència havien hagut diferents de socis, que es retiraren en no poder fer front a les elevades despeses del projecte—, i es formaren quatre grans heretats de 320, 155, 153 i 100 ha situades al front marítim de l'hemidelta dret, entre l'Illa de Riu i el Trabucador.

A la dècada de 1880 es completà la privatització de la punta de la Banya —el procés s'havia iniciat amb l'establiment d'unes 45 ha pel Reial Patrimoni—, amb la cessió per l'estat a Miquel Castellà i Josep Carreras d'una extensa zona amb l'objectiu que ampliessin les salines que ja havien construït a les terres adjudicades pel Reial Patrimoni (1885).¹⁰⁵ La resta de la punta de la Banya fou atorgada a H. Gorria (1886), sorprenentment per a que la transformés agrícolament.¹⁰⁶

També les llacunes, sobre les quals s'havia desenvolupat la tradicional pesca, es trobaven en una situació indeterminada. Aquests espais comunals havien estat adjudicats per la ciutat de Tortosa a la confraria de pescadors, situació que mantingué l'estat absolut al segle XVIII i XIX i encara potencià en la mesura que els pescadors, inscrits a la matrícula de mar, constituïen la base de la marina de guerra.¹⁰⁷ En qualsevol cas, abans de la construcció de la xarxa de reg i de la introducció del conreu de l'arròs la seva evolució depenia de factors naturals; posteriorment, en la mesura que els canals de desguàs abocaren les seves aigües a les llacunes, s'incia un ràpid procés de rebliment, amb una disminució de la seva profunditat i superfície, i s'alteraren les condicions naturals de l'aigua. El resultat fou una crisi irreversible de l'activitat pesquera, que ni la concessió d'un parc piscícola i la demarcació de la zona maritimoterrestre no aturà, i la formació de terres noves als espais fins llavors ocupats per les llacunes.¹⁰⁸

A la segona meitat del segle XIX es presentaren diferents projectes per a dessecar les llacunes i transformar-les en terres agrícoles les quals havien de ser adjudicades als impulsors del projecte en recompensa per la seva inversió.¹⁰⁹ Tot i això, només el de la societat *El Eucaliptus* es duigué a terme. En conseqüència, la privatització de les terres formades a les llacunes es féu per altres vies. Així, algunes de les llacunes foren apropiades per les grans heretats que les envoltaven i que, a través de l'abocament de l'aigua dels desguassos, provocaven la seva desaparició. Altres, formades al voltant de les grans llacunes de l'hemidelta dret —la Tancada i l'Encanyissada—, en les quals encara es mantingué la pesca durant un cert temps, foren adjudicades al voltant del 1900, sempre en grans lots i a favor d'empresaris que volien transformar-les agrícolament. El resultat fou formació de més grans propietats o l'ampliació de les ja existents, tot reforçant la presència de les grans propietats.

Amb les mesures no desaparegueren completament les terres públiques. La demarcació d'una ampla zona marítimo-terrestre i el manteniment, més teòric que real, de la concessió pesquera, féu possible la continuïtat d'unes terres de ningú sobre les quals es desenvolupà, des de principi

105. Gaceta de Madrid, 11-11-1885: 480.

106. Gaceta de Madrid, 10-4-1886: 218.

107. AGP, BC, 11.519/27.

108. Per al procés de concessió, veg. la recopilació de textos legals a Reales Disposiciones (1906).

109. P. ex., el presentat per Emili Descolé a la dècada de 1860 i que encara es tramitava el 1880; un projecte similar al que posteriorment elaborà H. Gorria, presentat a meitat de la dècada de 1860; la proposta presentada pel Banco Agrícola de España el 1881 (AMF, llig. 140; A.G.A, 204).

del segle XX com a mínim un procés espontani de colonització basat en aquest cas en el conreu de l'arròs a partir de l'aigua dels desguassos, en un episodi que ben bé podria ser una de les darreres manifestacions de l'aprisió pagesa, ara sense conèixer tots aquests antecedents. Després de diferents intents per legalitzar una sèrie d'ocupacions sense títol, a les dècades de 1940 i 1950 es produí una iniciativa colonitzadora a càrrec de l'*Instituto Nacional de Colonización*. El resultat fou la formació d'un poble de colonització, *Villafranco*, i el repartiment de terres entre els colons, molts dels quals les havien ocupat espontàniament ja que no hi havia cap propietari reconegut —per adquirir-les l'estat es limità a inscriure la zona al seu nom al registre de la propietat—, i sorprenentment els grans beneficiats foren les grans propietats, ja que no només aconseguiren mà d'obra per a les seves explotacions —els colons—, sinó que l'estat els permeté que es fessin gratuïtament amb grans extensions de terres sobre les quals, fins llavors, havia existit una jurisdicció pública, ja fos a partir d'aterraments realitzats en les antigues llacunes o de terres provinents de la zona maritimoterrestre.¹¹⁰ En definitiva, el procés de formació de la propietat no culminà al Delta, almenys a les seves zones més externes, fins a meitat del segle XX.¹¹¹

Conclusions

Al llarg de les pàgines anteriors hem intentat resseguir l'evolució de la propietat territorial al Delta entre meitat segle XII i la segona meitat del segle XIX. Un fet sembla inqüestionable: quan s'introduí el conreu de l'arròs ja hi havia una estructura de la propietat determinada que responia a una evolució prèvia en la qual els factors econòmics, demogràfics, socials i edafològics havien tingut un paper destacat. Així, si ens atenem als grans grups que expliquen l'origen de la propietat veurem que:

1/ A les zones comunals sobre les quals s'havia practicat l'aprisió pagesa havia aparegut una estructura de la propietat caracteritzada per la petita (i de vegades molt petita) propietat, que s'estenia sobre les principals motes (La Cava, Jesús i Maria i Sant Jaume d'Enveja), algunes tores o muntells i també per part dels antics prats d'Amposta i de l'Aldea. Tot i això, algunes aprisions possibilitaren la formació de grans heretats, ja fos amb l'excusa de que les terres s'havien tornat salades (segle XVII), amb els diferents abusos d'aquesta pràctica (segona meitat del segle XIX), o per la incapacitat de dur a terme alguns dels últims projectes basats en aquesta fórmula, com succeí als prats de l'Aldea.

2/ Les grans heretats d'origen senyorial, situades al límit interior del Delta, després de mantenir-se íntegres i ermes durant més de sis-cents anys, iniciaren a final del segle XVIII un procés de fragmentació i colonització agrícola a partir de les concessions emfitèutiques més o menys voluntàries, procés que continuà al llarg del segle XIX. En aquest moment, a més, els repartiments hereditaris i les vendes provocaren la desaparició de moltes d'aquestes heretats. El resultat fou una zona en la qual conviuen les gran i mitjanes propietats, restes

110. Fabregat (2008a).

111. Ens consta que també a l'hemidelta esquerre es volgué realitzar un projecte similar, però ara com ara no hem localitzat la documentació generada pel projecte.

d'aquelles grans concessions del segle XII, i les petites propietats sorgides del procés de fragmentació que, en algun cas, comportaren l'aparició de noves zones de poblament ubicades en aquelles antigues grans heretats —l'Aldea, Camarles, la Ràpita— o en les vies de comunicació ramaderes que, amb la crisi de la ramaderia, deixaven de tenir sentit —els Lligallos.

3/ Quant a les concessions del Reial Patrimoni registrades a partir del segle XV, es poden distingir diferents grups. Per un costat hi havia les concessions salineres, amb les quals en principi només s'establia la zona necessària per a la producció de sal, però que a través d'un procés complex serviren d'excusa per a crear grans propietats. Per un altre hi havia les concessions més tradicionals, ja fossin illes situades a tot el tram fluvial de l'Ebre (no només al Delta), o ja fossin terra ferma (gairebé sempre a Amposta, a les immediacions de la població) que originaren petites i mitjanes propietats. I per un altre es trobaven les illes establertes al Pantà (1696) i, també, les concessions de terres realitzades a partir de 1782, gairebé sempre en relació amb un projecte de canal, les quals originaren grans i molt grans propietats que ocupaven, de manera gairebé ininterrompuda, tot el front deltaic, des de la badia del Fangar a la dels Alfacs. Les concessions atorgades per l'estat per a privatitzar les terres de les salines o les formades a les antigues llacunes, un cop s'hagué extingit el Reial Patrimoni, mantingueren aquesta darrera tendència.

En definitiva, al Delta hi havia, a la segona meitat del segle XIX, una estructura de la propietat caracteritzada per l'existència, per un costat, de grans o molt grans propietats i, per un altre, de propietats petites o molt petites amb una escassa presència de la mitjana propietat. A manera d'indicació d'aquesta estructura en presentem una aproximació elaborada, en absència de registres sobre l'estructura de la propietat, a partir del registre dels regants de l'hemidelta dret del 1869, i de l'hemidelta esquerre per al període 1907-1913, representatius de l'estructura de la propietat existent en el moment en què s'introduí el conreu de l'arròs a cada un dels dos hemideltaes (veg. quadre 6). Com es pot apreciar un grup que representava el 88% dels propietaris de l'hemidelta dret i el 58% de l'hemidelta esquerre controlava només el 31% i el 4% de les terres respectivament, mentre que a l'altre extrem un reduït grup que representava l'1,5% i l' 11% dels propietaris posseïa el 37% i el 81% de les terres respectivament. A més, per explicar les aparents diferències entre els dos hemideltaes, cal tenir en compte que quan s'introduí el conreu de l'arròs a l'hemidelta dret, encara no s'havia completat el procés de formació de la propietat que ara hem analitzat, el qual duria en les seves darreres etapes a la formació de grans latifundis. A més, mentre que en aquest hemidelta només s'anotaren les terres efectivament regades aquell any, cosa que deixà importants extensions de latifundis fora del registre, a l'hemidelta esquerre s'inscrivieren tots aquells que volien rebre el reg.

Quadre 6
Estructura de la propietat per hemideltas en el moment
d'introduir el conreu de l'arròs

Superfície	Hemidelta dret (1869)				Hemidelta esquerre (1907-1913) ¹¹²			
	ha	%	Parc.	%	ha	%	Parc.	%
Menys de 5 ha	1.116	31%	816	88%	380	4%	198	58%
De 5 a 10 ha	363	10%	47	5%	296	3%	41	12%
De 10 a 50 ha	809	22%	46	5%	1.340	13%	64	19%
Més de 50 ha	1.334	37%	13	1,5%	8.569	81%	36	11%
Total	3.622	100%	922	100%	10.586	100%	339	100%

Nota: Parc., nombre de parcel·les, que en aquest cas considerem com a equivalent de propietaris, encara que és evident que ambdues dades no coincideixen necessàriament.

Font: Per a l'hemidelta dret, ARC, Registre de regant del canal de la Dreta, 1869; Per a l'hemidelta esquerre, ARC, Actes d'inscripció dels regants a la *Comunidad de Regantes-Sindicato Agrícola del Ebro*, 1907-1913.

Sobre aquesta estructura incidí el conreu de l'arròs, el qual induí importants modificacions. Ara bé, durant molt de temps grans i petites propietats foren forçosament complementaries: les grans propietats, transformades en arrossars –l'únic conreu possible a la major part del Delta–, trobaren en els pagesos amb explotacions petites i insuficients la mà d'obra necessària per a treballar les seves terres, ja fos a través d'arrendaments, parceries o com a jornalers assalariats, just en un moment en el qual aquestes feines eren completament manuals; mentre, els propietaris de les petites explotacions, també dedicades de manera molt majoritària a l'arròs, amb terres insuficients com per a permetre la seva supervivència, aconseguiren, a partir del treball en els grans explotacions, uns ingressos complementaris imprescindibles sense haver de canviar de sector ni d'activitat. En qualsevol cas, aquesta situació no començà a canviar tímidament fins la dècada de 1950 i de manera més decidida a la dècada següent, quan es produí una mecanització total del conreu de l'arròs.¹¹³

Abreviatures

ACA: Arxiu de la Corona d'Aragó

ACBE, FMT: Arxiu Comarcal del Baix Ebre, Fons Municipal de Tortosa

ACBE, FNT: Arxiu Comarcal del Baix Ebre, Fons Notarial de Tortosa

112. Fins ara, per avaluar l'estructura de la propietat d'aquest hemidelta en el moment d'introduir-se el conreu de l'arròs, s'han utilitzat les dades de les primeres inscripcions a la Comunidad de Regantes tal com es varen publicar a *Historial* (1907) (veg., per exemple, Seró i Maymó, 1972: 51). Aquest llibre, però, només recull les primeres inscripcions, majoritàriament fetes per grans propietaris, mentre que la major part de les petites propietats, que corresponien a pagesos de la zona, no s'associaren a la Comunidad fins el 1913, quan el canal ja estava acabat.

113. Per a la crisi del sistema de conreu tradicional de l'arròs, completament manual, a partir de la dècada de 1950, veg. Romagosa (1960); Cànoves i Saurí (1984).

AGA: Archivo General de la Administración
 AGP, BC: Archivo general de Palacio, Bailía de Cataluña
 AGS: Archivo de Simancas
 AHN: Archivo Histórico Nacional
 AHPNB: Arxiu Històric de Protocols Notarials de Barcelona
 AHPNM: Archivo Histórico de Protocolos Notariales de Madrid
 AMF: Archivo del Ministerio de Fomento

Bibliografia

- ABADAL I VINYALS, Ramon d' (1952). *Els diplomes carolingis a Catalunya*; Barcelona.
- BAYÓ, Alfons; CUSTODIO, Emilio; LOASO, Carlos (1997). "Las aguas subterráneas en el delta del Ebro"; *Revista de Obras Públicas*; 3.368; 47-65.
- BEGUER PINYOL, Manuel (1948). *El real monasterio de Santa María de la Rápita de la sagrada y soberana orden de San Juan de Jerusalén*; Tortosa.
- BONET DONATO, María (1994). *La orden del Hospital en la corona de Aragón. Poder y gobierno en la castellania de Amposta*; Madrid.
- BONASSIE, Pierre (1979-81). *Catalunya mil anys enrere. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*; 2 vols.; Barcelona.
- BONASSIE, Pierre (1990). "La croissance agricole du haut moyen age dans la Gaule du midi et le nord-est de la Péninsule Ibérique": *Flaran. La croissance agricole du Haut Moyen Age. Chronologie, modalités, géographie*; 10; 13-35.
- BUSQUETA, Joan J.; VICEDO, Enric (eds.) (1996). *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània. Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*; Lleida.
- CÀNOVES, Gemma; SAURÍ, David (1984). "La recuperació recent d'un conreu tradicional: el cas de l'arròs al Delta de l'Ebre"; *Documents d'Anàlisi Geogràfica*; 5; 25-46.
- Comunidad-Sindicato Agrícola del Ebro [1907]. *Historial*; s.l.
- COBERTERA LAGUNA DE EZQUERRA, Eugenio (1986). *Los suelos cultivados de la provincia de Tarragona*; Tarragona.
- FABREGAT GALCERÀ, Emeteri (1996). "L'aprisió en els segles XVIII-XIX a la zona de Tortosa"; a Busquets i Vicedo (eds.) (1996); 401-416.
- FABREGAT GALCERÀ, Emeteri (2000). "Les salines dels Alfacs: origen i producció al segle XVIII"; *Recerca*; 4; 181-240.
- FABREGAT GALCERÀ, Emeteri (2002). "L'evolució demogràfica del Baix Ebre i Montsià. 1701-1900"; Treball de Recerca; Universitat Autònoma de Barcelona.
- FABREGAT GALCERÀ, Emeteri (2005). "Bateigs i enterraments: creixement demogràfic al Baix Ebre i Montsià als segles XVIII i XIX"; *Recerca*; 8; 15-68.
- FABREGAT GALCERÀ, Emeteri (2006a). *L'impacte de l'arròs. El delta de l'Ebre a la dècada de 1860*; Benicarló.
- FABREGAT GALCERÀ, Emeteri (2006b). *Burguesos contra senyors. La lluita per la terra a Tortosa (1148-1299)*. Tortosa.

FABREGAT GALCERÀ, Emeteri (2007). "Els sistemes tradicionals de reg a la regió de Tortosa i les propostes d'ampliació: de les sèquies i sínies al pantà d'Ulldecona"; *Recerca*; 11; 225-254.

FABREGAT GALCERÀ, Emeteri (2008a). "El Poble Nou, la darrera colonització agrícola del delta de l'Ebre" a Fabregat & López (2008): 15-218.

FABREGAT GALCERÀ, Emeteri (2008b). "Cicles econòmics i colonització agrícola al delta de l'Ebre: incidència sobre el medi i producció d'aliments (segles XII-XX)"; a Pradilla (ed.) (2008); 141-158.

FABREGAT GALCERÀ, Emeteri (2008c). "La colonización del delta del Ebro: de la barraca a los núcleos urbanos (s. XII-XX)"; (en premsa).

FABREGAT GALCERÀ, Emeteri (2008d). "La inversión francesa en la canalización del delta del Ebro"; Comunicació presentada a *Jornadas de Historia Empresarial: España y Europa*. Centre d'Estudis "Antoni de Capmany" Facultat d'Economia i Empresa, Universitat de Barcelona.

FABREGAT GALCERÀ, Emeteri; VIDAL FRANQUET, Jacobo (2007). "La canalització de l'Ebre a la regió de Tortosa (1347-1851)"; *Quaderns d'Història de l'Enginyeria*; VIII; 3-49.

FABREGAT GALCERÀ, Emeteri; LÓPEZ DAUFI, Antoni (2008). *El Poble Nou, la darrera colonització del delta de l'Ebre*. Benicarló.

FERRER MALLOL, Ma. Teresa (1970-71). "El patrimoni reial i la recuperació dels senyorius jurisdiccionals en els estats catalano-aragonesos a la fi del segle XV"; *Anuario de Estudios Medievales*; 7.

FERRO, Víctor (1987). *El Dret Públic Català. Les Institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*; Vic.

FOGUET, R.; FOGUET, J. (1912). *Código de las Costumbres de Tortosa*. Tortosa.

FONT RIUS, Josep Maria (1953). "La comarca de Tortosa a raíz de la Reconquista cristiana (1148)"; *Cuadernos de Historia de España*; XIX; 104-128.

Íd. (1969): *Cartas de Población y Franquicia de Cataluña*; 2 vols; Madrid-Barcelona.

GORRIA, Hermenegildo (1886). *Desecación de las marismas y terrenos pantanosos denominados de los Alfaques*; Madrid.

IBÀÑEZ, Carles (1997). *Pla Delta XXI: directrius per a la conservació i desenvolupament sostenible del delta de l'Ebre*; Tarragona.

Juzgado (1906). *Al Juzgado*; s.l.

LÓPEZ PERALES, Rogelio (1975). *Historia de Amposta*; Tortosa.

MACIP I FONOLLOSA, Jesús (1984). *La gestació de les costums de Tortosa*; Tortosa.

Íd. (1996): *Costums de Tortosa. Edició crítica*; Barcelona.

MALDONADO LÓPEZ, Andrés (1972). "El delta del Ebro. Estudio Sedimentológico y estratigráfico"; *Boletín de Estratigrafía*.

Manifestación (1862). *___ que hacen los vecinos de Tortosa, Amposta y San Carlos de la Rápita sobre la cesión de terrenos hecha por el Real Patrimonio a Don Juan Antonio Tresserra, vecino de Barcelona*; Barcelona.

MARTINEZ ALCUBILLA, Marcelo. *Diccionario de la administración española*; (diferents edicions).

O'CALLAGHAN, Ramón (1895). *Apéndice a los Anales de Tortosa*; Tortosa.

OLIVER, Bienvenido (1876-1881). *Historia del derecho en Cataluña, Valencia y Mallorca. código de las costumbres de Tortosa*; 4 vols.; Madrid.

PAGAROLAS, Laureà (1984). *La Comanda del Temple de Tortosa: primer període (1148-1213)*; Tortosa.

PAGAROLAS, Laureà (1999). *Els Templers de les Terres de l'Ebre (Tortosa). De Jaume I fins a l'abolició de l'Orde*; 2 vols.; Tarragona.

PITARCH LÓPEZ, Josep (1993). *La colonització del delta de l'Ebre i la seva regalmentació en el darrer terç del s. XVIII*; Sant Carles de la Ràpita.

PITARCH LÓPEZ, Josep (1998). *Les salines del delta de l'Ebre a l'Edat Mitjana*; Barcelona.

PRADILLA, Miquel Àngel (ed.) (2008). *Herència patrimonial i sectors econòmics*; Benicarló.

Reales Disposiciones (1906) *___ y documentos relativos al cultivo del arroz en el Delta Derecho del Ebro y al desagüe de los arrozales*; Tortosa.

ROMAGOSA VILÀ, José Antonio (1960). "Problemática de la agricultura en la comarca de Tortosa"; a *Certamen Técnico-Literario. Juegos Florales. 1959*; Tortosa; 113-216.

ROVIRA I GÓMEZ, Salvador-J. (1996). *Els nobles de Tortosa (segle XVI)*; Tortosa.

ROVIRA I GÓMEZ, Salvador (1997). *Els nobles de Tortosa (segle XVII)*; Tortosa.

SABATÉ, Flocel (1995). "Discurs i estratègies del poder reial a Catalunya al segle XIV"; *Anuario de Estudios Medievales*; 25; 617-645.

SALRACH, J. M. (1980). *Dels orígens a 1714; a Història dels Països Catalans*, dirigida per Albert Balcells; vol. I; Barcelona.

SALRACH, J. M. (1990). "Défrichement et croissance agricole dans la Septimanie et le Nord-Est de la Peninsule Ibérique"; *Flaran. La croissance agricole du Haut Moyen Age. Chronologie, modalités, géographie.*; 10; 133-151.

SALRACH, J. M. (1992). "Agressions senyorials i resistències pageses en el procés de feudalització (segles IX-XII); a *Revoltes populars contra el poder de l'Estat: Reus, 18-20 d'octubre de 1990*; Barcelona; 11-29.

SALRACH, J. M. (2004a). "Època feudal (segles VIII-X) i canvi feudal (segles XI-XII)"; a Salrach (coord.) (2004); 15-43.

SALRACH, J. M. (2004b). "La comunitat pagesa"; a Salrach (coord.) (2004); 505-539.

SALRACH, J. M. (coord.) (2004). *Història agrària dels Països Catalans. Volum 2. Edat Mitjana*; Barcelona.

SALVADÓ ARRUFAT, Joan (1991). *De la falç a la recol·lectora. Vida i cultiu tradicional al delta de l'Ebre*; Amposta.

SÁNCHEZ SALAZAR, Felipa (1988). *Extensión de cultivos en España en el siglo XVIII. Roturas y repartos de tierras concejiles*; Madrid.

SERÓ, Ramon; MAYMÓ, Jordi (1972). *Les transformacions econòmiques al delta de l'Ebre*; Barcelona.

SLICHER VAN BATH, B. H. (1974). *Historia agraria de Europa Occidental (500-1850)*; Barcelona.

VIRGILL, Antoni (2001). *Ad detrimentum Yspaniae: la conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*; Bellaterra-València.

VIRGILL, Antoni (1997). *Diplomatari de la catedral de Tortosa: 1062-1193. Estudi i edició a cura de...*; Barcelona-Lleida.

VIRGILL, Antoni (2001). *Diplomatari de la Catedral de Tortosa (1193-1212): episcopat de Santa Oliva. Estudi i edició a cura de...*; Barcelona.